А. ГУЛМӘММЕДОВ

ТЕАТРЫҢ ЁЛЫ

АМАН ГУЛМӘММЕДОВ

ТЕАТРЫҢ ЁЛЫ

(Ятлама)

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ 1977

Гулмәммедов Аман

Театрың ёлы. (Ятлама). Ашгабат, «Түркменистан», 1976.

84 с.

5 000 экз. 25 к.

Автор өз ятламларының үсти билен бизиң республикамызда драма кружокдан академики театра ченли өсүп етишен Молланепес адындакы драма театрың гечен ёлуны гүррүң берйәр.

Кульмамедов А. Путь театра. 792Т

№ 32 28.5 Г73

ТССР-иң Китап палатасы. 1976

К $\frac{80105 - 065}{М551(015) - 76}$ 43 — 77

© «Түркменистан» нешрияты, 1977

ЧАГАЛЫК

Ҡакам Гулмәммет гарып дайхан болуп, 27 йыллап бир байың элинде батракчылык эдипдир, онуң гойнуны бакыпдыр.

Гөкдепе районының Йылгынкәриз диен еринде шол байың азрак ери билен сувы бар экени. Небси отуган бай шондан пейда гөрерин өйдүп, какамы шол ере иберипдир. Ҡакам ол ерде дайханчылык хем эдипдир. Ҡакам байың төлейән хакы билен гүзераныны айлап билмән, онуң дашындан чарык, чокай тикмеги-де өвренипдир. Бу-да гүзеран гөрмек үчин етерлик болмаяр. Соң күмүш уссачылыгы билен-де мешгулланып, аял-гызлар үчин шай-сеп ясап башлаяр. Соң какам дутар билен иш салышяр.

Алтын-күмүш уссаларыны белли бир дережеде сунгат адамсы хасапламак болар. Шол инче, гөзел шай-сеплери диңе халк зехинлери дөредип билйәр. Онуң үчин диңе элиң инчелиги, узлугы-да етерлик дәл. Эйсем шол инчелигиң ненеңси гөзелдигини, овадандыгыны «гөрүп» билйән йүрек, шол гөзеллиги, оваданлыгы тутуш өзүне синдирип билйән дуйгы герек. Хакыкы уссалар алтындан, күмүшден, мисден ясалан гап-гачларың гырасына какып, онуң сесини диңлейәрлер-де, шол сесе гулак асып, онда нәче алтының, демриң, я-да башга металың бардыгыны аныклаярлар. Диймек, саз сунгатындан леззет алмагың эсасы серишделериниң бири алтын-күмүш уссаларында хас гүйчли болян экени.

Ойланып отурсак, какамың революциядан öңки заманлар халк билен дутар дилинде геплешмесиниң себәби шу экени.

1908-нжи йылда дүнйә инмек билен, мен ата-энеме бегенч билен бир вагтда алада хем гетирипдирин. Какам дутарчылыгының дашындан ене-де дайханчылыга йүзленипдир, шол өңки байың ерини кәрендесине экип башлапдыр. Болса-да ол дутары ташламады. Онуң янына дутар өвренмек үчин өрән көп яш сазандалар гелерди. ТССР-иң хәзирки халк артисти Сахы Жепбаров хем шоларың бириди. Онуң сунгат әлеминдәки илкинжи әдимлери какамың гөзегчилигинде болупды. Ол вагтлар Саха «Оглан багшы» диердилер. Какам икиси тойларда айдым айдып, саз чаларды. Шол йылларда бизиң өйүмизе хер айда диен ялы Пүрли Сарыев, Сары багшы, Тәчмәммет Сухангулыев, Халлы багшы ялы түркмен сунгатының найбашы векиллери гелип, саз-сөхбет эдердилер. Шейле саз-сөхбетиң үч-дөрт гүне, хатда бир хепдә етйән сапарлары-да аз дәлди.

Экленч өз башыма дүшмәнсоң, мен өйүмизиң шонча мыхманы нәдип сованыны билемок вели, ягдайың гаты агыр боландыгыны икинжи бир задың үсти билен билйәрин.

Бизиң обамызда Бегенжалы диен бир улы ахун барды. Ол өзбашына метжитли, хүжрелиди. Бегенжалы ахун шол хүжрелериң биринде дини мекдеп ачды. Оңада өзи ёлбашчылык этди. Мен шол мекдебе гирип, окамага башладым. Шол гүнлериң биринде какам мени янына чагырып, обаның чекенесини бакмалыдыгымы айтды. Менем:

— Кака, окувым бар ахыры — дийдим.

Олам:

— Вах, жан огул, бу дүнъеде яшажак болсаң, окувдан бетер иш этмели. Менем дутарымы ташлап ер депйән. Шоны меслигиме эдемок — дийди.

Мениң үчин хемме зат дүшнүкли болды.

Дутар! Еди гулакдан дүзүлен дутарлары гижелерине чирим этмән диңләп гечирердим. Эмма ыкбалым мени театрың үстүнден гетирди. Мен оңа бүтин сүңңүм, зехиним билен хызмат этдим, хызмат эдибем йөрүн. Йөне мен шонда-да дутардан арамы үзмедим, үзеринем өйдемок. Ол хәзирем мениң төрүмде дур. Эгер түркмен театр сунгатына сәхелче гошант гошуп билен болсам, шонуң гөнезлиги дутарда дийип дүшүнйәрин.

Бизиң бир гоңшымыз барды. Дең-душларым оңа Чары Рахман диерди. Биз биле окадык. Бу икимиз бәсдешдик, бири-биримизден галмажак болуп, гижелер ятман окардык, хатда мен мал бакып йөркәм хем, китабымы янымдан айырмаздым. Йөне окаян китабымың манысына дүшүнемокдым, диңе сөзлери ят тутярдым, себәби бизиң окаян китабымыз арап дилиндеди. Оны болса ~~бизе~~ дүшүндирйән адам ёкды. Хатда окадян моллаларың өзлери-де дүшүнмейәрди. Дүшүнсек-дүшүнмесек-де, биз мекдебиң берйән ылмының ёкары дережесине етдик. Мен ол мекдепде дилимиң үстүнде көп ишледим. Арасса, дүшнүкли геплемеги өврендим, сөзлери ятда сакламага эндик этдим. Буларам дутарың тәсириди. Дутар арассалык, дүшнүклилик билен бирликде яткешлиги-де талап эдйәрди. Шу затлар мениң актёрлык ишиме улы көмек этди.

Бегенжалы ахунның «Пелсепе» атлы бир улы китабы барды. Ол бу китабы хич киме окамага бермезди. Сапакдан чыкып баряркак, Чары икимиз бир гүн «Пелсепәни» шунча диледик, ахун оны бизе бермеди. «Муны окасаңыз, ёлуңызы урдурарсыңыз» дийди. Шондан соң оны хасам окасымыз гелди. Шол китабы нәдип алып боларка дийип гездик.

Бир гүн Бегенжалы ахун Бухара медресесине гитди. Биз ол китабы шунча гөзледик, тапмадык. Ахырда оны Бегенжалы ахунның Межит диен оглунуң үсти билен тапдык. Китабы Чары билен окап башладык. Яңы онуң

ярысына етипдик. Гүн өйле боланда, Бегенҗалы ахун гелипдир сесини эшитдик. Биз горкымыза сазанаклашып отурдык. «Нәтсеккәк» дийип отыркак, Межит гелди.

— Какам шол китабы алып гелсинлер диййәр.

— Ол китабы бизиң аланымызы нәбилйәр?

— Какам «Китап ёк-ла, оны ким алды?» дийип сорады. Менем Аман билен Чары окамага алды дийдим.

Чары еринден турды.

— Пәхей, Межит жан, сен-ә ишимизи гөрүпсиң.

Мен Чара:

—Инди нәтсеккәк? — дийдим.

Чары болса китабы элине алып:

— Межит жан, муны какаңа өзүң элтип бер евери — дийди.

Онда ол:

— Какам сизе «хөкман гелсин» дийип айтды — дийди.

— Онуң ялы болса баралы, нәме болса-да гөрүберерис-дә — дийшип, горка-горка ахуның янына гелдик.

— Ахун ага, багышлаң. Сизден ругсатсыз шу китабы окамага алдык дийип-диймәнкәм, ол:

— Окадыңызмы? — дийип сорады.

— Хава, ярысыны окадык — дийдимем вели, ол.

— Окан болсаңыз, сиз бизден бош — дийип, еринден турды-да, аңыркы хүжресине гирип гитди.

Шондан соң бизи медресә гойбермедилер. Көне мекдепдәки окувымыз шунуң билен тамамланды.

Тамамлананы бир хасапдан кемем болмады, себәби еке Бегенҗалы ахуның дәл, умумы көне мекдебиң юрдуң гелҗеги, онуң ыкдысады, сыясы, медени ягдайы билен иши ёкды. Ол лүкгелиги билен дурмушдан үзңеди. Ол иң бәркиси түркмениң гызыклы тарыхы, бай рухы хем медени мирасы барада элементар дүшүнҗе-де беренокды. Әхтимал, шунуң үчин болса герек, медреседен

галдык дийип, Чары икимиз гыйлып отурмадык, гайта, бегендик...

1921-нҗи йыл. Бир гүн Чары билен Гөкдепе базарына гезмәге гитдик. Базарда оңа-мүңа середип йөркәк, янымыза узынак сарыягыз адам гелди-де:

— Ери, огланлар, сиз хайсы обадан гелдиңиз? — дийип сорады. Ол татарча геплейәрди.

— Йылгынкәризден — дийип, биз җогап бердик.

— Сиз окамак исләңзокмы?

Биз гөкден дүшен ялы болдук.

— Ол нәхили окув?

— Биз яңы-якында интернат ачдык. Шоңа окувчы кабул эдйәрис. Эййәм бирнәче окувчы алдык, ене бәш-алты оглан болайса, артыкмачлык этмезди. Окасаңыз, адам боларсыңыз. Ислесеңиз, барып гөрүң!

Чары икимиз бу нәтаныш адамың ызына дүшдүк. Ол бизи пәкизе ак җайларың ичине айлады. Энтек үстүнде адам ятмадык тәзеже дүшекче, тәзеже ёрган, ак простын, арасса ак пер яссык, бизиң гөвнүмизи гөтерди. Бизиң ырыландыгымызы йылгырып дуршумыздан аңан нәтаныш:

— Ине, шу сизиң ятҗак ериңиз. Хериңизе бир кроVать. Сизе ички, дашкы эгин-эшик, пальто, папак хем ботинка берерис — дийди.

Биз Чары билен хайран галып, эртир гелерис дийип, сөз берип гайтдык. Ол эдил уллакан адамлар билен гүрлешйән ялы, бизи гапа ченли угратды. Соңам:

— Эртир хөкман гелиң, гарашарын. Мен шу интернадың окув бөлүминиң мүдиридирин. Мениң фамилиям Абдырахманов, адымам Ахмет — дийди.

Биз өйүмизе бардык, хич киме хич зат айтмасыз этдик. Шол агшам бегенҗимден хич укым тутмады. Узынлы гиҗе диен ялы пикир эдип даңымы атырдым.

Эртир ир билен герек затларымы яглыга салдым, какам бир ере гидипди, эҗемем өй иши билен гараба-

шына гайды. Мен эҗеме бир ере барып гелҗек, агшамара гелерин дийдим-де гидибердим. Чары өйлеринде маңа гарашып отуран экен. Биз херимиз бир еррәкден йөрәп, Гөкдепә уградык. Интернада етип барярдык вели, шол окув мүдири Ахмет Абдырахманов өңүмизден чыкды. Бизи улы бегенч билен гаршылады. Ятҗак еримизи, эл-аяк ювуляя ери, нахархананы гөркезди. Ол бизе хер гүн үч вагтына нахар берилйәндигини дүшүндирди. Соң ол сува дүшүлйән душы гөркезип, тәзе ичкидашкы эшик берди.

Эртеси ирден ювнуп дуркак, бирден какам геләйди.

— Ери, Аман, бу ерде нәме ишләп йөрсүң?

Мен режәниң говы дәлдигини какамың йүзүнден аңсам-да, йүрегиме даш баглап:

— Окува гирдик — дийдим.

Онянча Ахмет Абдырахманов гелди-де, какамы өз кабинетине алып гитди. Шондан соң мен какамы гөрмедим. Оба бармага горкуп, ики йыл интернатдан чыкман окадык. Ол интернат икийыллыкды. Интернады гутаранымыздан соң, оба гайтмалы болдук. Ашгабада окува гитмек үчин сентябрь айына ченли гарашмалыды.

Чары икимиз обада узак дурман, Ашгабада окува гитмеги маслахат этдик.

ГҮНДОГАР СУНГАТЫНЫҢ МЕКДЕБИ

1923-нҗи йылың 25-нҗи августында Чары икимиз өзүмизиң нирә гидйәндигимизи хич киме айтман, Ашгабада гайтдык.

Ашгабада гелип, нирә гитҗегимизи билмән, төверекдашымыза середишип, аңкарышып дурдук. Соң бир ерден-ә чыкарыс дийип, адамларың барян угры билен йөредик. Карл Маркс мейданчасына гелдик. Мейданчаның саг тарапында бейик ак жай гөрүнйәр. Гапысында хем чыра яняр. Биз шол жая бардык. Ол жайың гапысының хер тарапында аял статуясы дур. Бир гечип баряндан сорасак, «Ол Гүндогар сунгаты мекдебидир. Мунда суратчылар окаяр» дийди.

Биз йүрегимизиң күйсейән ерине гелендигимизи аңып бегендик. Шол жая бардык. Бизи бир рус адамсының янына элтдилер.

— Ери, огланлар, кейпине гелдиңизми? — дийип ол бизден сорады.

— Кейпине-хә дәл, окува гелдик.

— Бейле болса, өрән говы — дийип, ол бизден көп затлары сорашдырды. Соңра чалаҗа йылгырып:

— Сизи окува кабул эдерис — дийди.

Бизиң депәмиз гөк диреди.

Мекдепде бизден башга ене бир түркмен барды. Бир гүн янымда Чары ёкка екесиредимми, нәтдимми, йүретим гысып, шол огланың янына бардым, онуң адыны сорадым. Ол:

— Адым Бәшим, өзүмем Нуралының оглы — дийди.

Обаны ташлап, йөрите окув дийип гайданымыз үчин окува ыхласымыз ёк дәлди. Йөне Бәшимиң ыхласы үйтгешикди, онуң элиниң ишлейши-де гаты эзберди. Шол артыкмачлыклары-да оны өз дең-душларындан хас өңе сайлады. Диңе бизиң республикамызда дәл, эйсем ондан хас узакларда-да өзболушлы, оригинал художник хөкмүнде өзүни бүтин юрда танатды. Мен Бәшим Нуралыны отуз-кырк йылдан соңам йүзлерче гезек гөрдүм, онуң бейлекилере меңземейән, түркмен топрагының өзи ялы гиң, болдумлач эсерлерине гөзүгидиҗилик билен энчеме гезек ине-гана томаша этдим.

Мен түркмен интеллигентлериниң көпүси билен иш салшып гөрдүм. Эмма шоларың ичинде Бәшим Нуралы ялы көптараплы, иң эсасы-да, ирмез-армаз, зәхметсөер таланта душмадым. Элбетде, оларың хеммеси шекиллендириш сунгатындакысы ялы нетиҗели болмады. Йөне шол көптараплылыгың чеперчилик сунгатына хем кувват, бай тилсимлер берендиги ачыкдыр.

Мен гүррүңи башга тарапа сован ялы хем эдйәрин. Эмма шуны ятламак билен, икинжи бир ягдайы ныгтамакчы. Сунгатың хайсы угры билен гитсеңем, икинжи бир кәр эдинмек асла зыян беренок, терсине, онуң «ковум-гарындашларындан» ене бири-икиси билен араңы сазламак, шол эсасы угур үчин уллакан пейда берйәр. Мен муны Бәшим Нуралының мысалында субут эдип билйәрин. Эгер шекиллендириш сунгаты биленем ызыгидерли мешгулланан болсам, ол хас пейдалы боларды.

Гүндогар сунгаты мекдебиниң шол вагткы ниети дийсең говы экени. Гүндогарың көне архитектура ядыгәрликлери диңе гечмишиң медени мирасының бир бөлеги дәл, эйсем ол сиңе середип отурсаң, сунгат эсери экени.

Гүндогар сунгаты мекдебиниң галан затлары говуды-да, онуң бир зады бизе ярамаярды. Ол ерде гейим--эшик, ёрган-дүшек ёкды. Бизиң хем өйүмиз голайда болмансоң, болаянда-да, хоссарларымызың бизе көмек берер ялы ягдайы болмансоң, биз ол мекдепден араны ачмалы болдук.

МЕХАНИКИ ТЕХНИКУМДА

Мегерем сентябрь айының башы болса герек, мен Чары билен базара бардым. Базарда биз гара костюмлы, гара ботинкалы, гара папаклы бир топар түркмен огланларыны гөрдүк. Ол вагтлар шунуң ялы сыпайжа гейнен оглан гөзе илсе, деррев онуң ниреде окаянлыгы соралярды. Илки бада биз олардан хич зат сорап билмедик. Эсли вагт ызларына дүшүп гездик. Шунуң ялы сораг-идеге эзберрәк Чары ахыры оларың ызрак галан бириниден:

— Эй, дост, сиз ниреде окаярсыңыз? — дийип сорады.

— Механики техникумда — дийип, ол бизе чиңерилип серетди-де:

— Нәме, окува гирмекчими? Бизиң мекдебимиз яны ачылды. Шу вагт оңа окувчы-да етенок. Барсаңыз, сизи алар — дийди.

Ол шейле дийди-де, ховлукмачлык билен ёлдашларының ызындан ылгады. Бизем Чары икимиз бири-биримизиң йүзүмизе середишип галыбердик.

Шонданам гөни механики техникумың директорының янына бардык. Ол бизи окува кабул этди. Бир йылың нәдип геченини билмән галдык. Догруданам, техникумың окувы-да, дурмушы-да бизиң үчин дийсең гызыклыды. Бир йыл окадык. Икинжи йыл техникумың өкде окувчыларының бири болдук, Чары икимизи комсомола гечирдилер. Арадан сәхел вагт гечмәнкә, Чарыны курсуң комсомол гурамасының секретары эдип сайладылар. Мени болса мекдебиң исполкомының башлыгы этдилер. Биз бир хили өзүмизи улуларың хатарына гечен дек сайдык. Биз Чары билен ол мекдепде драма кружогыны ачдык. Кружога мен ёлбашчылык эдйәрдим. Ол вагтлар мунуң ялы кружога адам чекәймегем аңсат дәлди. Биз шонда-да талантлы яшлары топлап ише башладык.

Бу кружокда бир актлы пьесаларың бир нәчесини гойдук. Драма кружогының гапдалы билен айдым-саз хем гурадык. Шонуң үчин хер дынч гүни мекдепде концерт-спектакль гөркезйәрдик. Концертлерде мен гошгулары чепер окаярдым. Спектаклда болса, көпленч баш ролларда чыкыш эдйәрдим. Соңа бака бу кружогың абрайы артды. Ол Ашгабадың иң өңде барян драма кружокларының бирине өврүлди. Биз «Солтан Санжар» диен көп актлы пьесаны тайярладык. Солтан Санжарың ролунда өзүм чыкыш этдим. Спектакль өрән шовлы чыкды. Онуң томашачысы диңе техникумың окувчылары дәлди. Оңа шәхердәки бейлеки эдаралардан хем көп адам гелипди. Бир гезек шәхердәки әхли драма кружокларының ярышы гечирилди. Шол ярышда бизиң коллективимиз сылага мынасып болды.

1924-нжи йылда Түркменистан өзбашдак республика болды. Шонуң ыз яны биленем — 1925-нжи йылда ер-сув реформасына башланылды. Бу чәре юртда галан сынпы ятларың шахына какмаклыгың соңкы серишделериниң бириди. Бу меселеде коммунистик партия ве совет хөкүмети эсасан халк көпчүлигине, шол санда хем комсомоллара даянды. Сыясы әхмиетли бу реформада ики сынп чакнышярды.

Комсомолларың пайына улы сынаг дүшди. Шу реформа мынасыбетли комсомол члeнлерини оба арасына ибердилер. Чары икимиз өз обамыза иберилдик.

Биз обамызда ер-сув реформасыны үстүнликли гечирип, ене-де техникума доландык.

ТЕАТР СТУДИЯСЫНДА

Йигриминжи йылларың икинжи ярымында Ашгабатдакы мекдеплерде, техникумларда, училищелерде драма кружоклары шейле бир көпелипди, олара шейле бир адам үйшйәрди, асыл диңе шол кружога гатнашмак үчин йөрите окува гелйәнлерем тапылыпды. Хер гүн агшам ики я үч ерде оюн болярды. Оюн болмаса, концерт болярды. Ылым-билимли чеперчилик серишделере тешне халкың сунгата топулышы хем үйтгешикди. Ол, бир тарапдан, халкың ыкдысады ягдайының говулашандыгыны субут этсе, икинжи тарапдан, тәзе социалистик медениетиң илкинжи әдимлерини гөркезйәрди, илкинжи эсерлерини дөредйәрди. Шол дөредижилик ишлер аңсат хем дүшмейәрди. Онуң энтек өзүниң йөрите када-канунлары, йөрелгелери болмансоң, оңа хер ким бир хили чемелешйәрди. Сунгатың хәзирки социалистик теориясы хакында ол вагтлар хич хили гүррүңем ёкды. Теория энчеме шовлы хем шовсуз эсерлерден соң дөремелиди. Башгача айтсак, шол эсерлериң тежрибесиниң мысалында када-канун йөрелгелери эмеле гелмелиди. Бир эсердәки пейдалы башлангыч соңкы эсерде хасам өсдүрилмелиди, башга бир эсердәки болгусыз зат соңкы бир эсерде бүтинлей инкәр эдилмелиди. Гепиң гысгасы, пролетар медениети юваш-ювашдан, әдимме-әдим дөредилмелиди. Ол шейле хем болуп барярды. Эмма шол әдимлериң херси улы дава, улы гөрги билен әдилйәрди, себәби юрдуң ичинде сынпы ятлар долы ёк эдилмәнсоң, олар шол медениете өз сынпы бәхбитлерини аралашдырҗак болуп чалышярдылар. Үстесине-де шол давада кимиң нәхили дережеде мамладыгыны дүйп-тейкары билен чөзүп отуран тайярлыклы кадр ислән пурсатың тапдырып дуранокды. Ягдай диңе театр сунгаты боюнча дәл, эйсем метбугатда-да шейледи.

Өңде ятлап гечишимиз ялы, Түркменистанда совет театрал сунгаты өзүниң илкинжи әдимлерини чепер хөвесжеңлериң драма кружокларындан алып гайдярды. Хер нәме дийсеңем, чепер хөвесжең чепер хөвесжең болярды, ол профессионал сунгат дәлди. Тәзе дөрейән жемгыетчилик гурлушының болса өзүниң социалистик мазмунлы профессионал сунгаты болмалыды. Оңа-да тайярлыклы кадр герекди бейле кадр болса ёкды. Ине бир гүн бизиң мекдебимизе бир топар адам гелди, Олар Ашгабатда ачылҗак театр мекдебине окувчы сайлаярды. Директор мени янына чагырып:

— Индики дынч гүни олар бизиң спектаклымызы хем концертимизи гөрҗеклер. Шоңа говы тайынлык гөрмели — дийди.

Мен онуң соңы нәме билен гутарар өйдүп ойланмасам-да, ыкжам тайярлык гөрдүм. 1926-нжы йылың апрель айының дынч гүнлериниң биринде шол комиссия мекдебимизе гелди. Спектаклымыза, концертимизе томаша этди. Бизе хошаллык билдирибем чыкып гитди.

Шол йылың 13-нжи майында Гулкиши Гулмырадова, Тәчназар Тәшлиеве, Чары Рахманова, шол санда маңа-да партия мекдебине гелмели дийдилер. Биз белленилен вагтда партия мекдебине бардык. Шол гүнем

театр мекдебиниң ачылышына багышланан дабаралы йыгнак болды. Бизем шол мекдебе кабул эдилдик.

Инди биз театр мекдебиниң окувчысы. Бизи Бакувдан, Казандан, Москвадан чагырылып гетирилен мугаллымлар окадярды. Оларың айдян затларының хеммесине дүшүнибем барамзокдык. Шонуң үчин болса герек, илки бада окувчыларың хич бири-де бу окува хөвесек болуп дурмады. Соңа бака бираз гызыкдылар. Ылайта-да образа гирип угранларында, оларың көхи гелйәрди. Тә май айына ченли окадык. Инди үч айлык каникула чыкарыс дийип бегенишип йөрдүк. Бир гүн мени директор чагырды-да:

— Студияда 25 окувчының дерегине 26 окувчы окаяр. Бири артык. Шонуң үчинем сени бошатмалы — дийип, мениң әхли азабымы рейган этди отурыберди. — — Исле, өңки гелен-мекдебиңе иберели, исле-де, башга ере — дийип, меселәни чынырганды. Мен үстүмден гайнаг сув гуйлан ялы болдум. Бир гүнә эден болаймайын дийип, жанымы барламакчы болдум:

— Мениң окайшымам, тертибимем иллериңкиден пес дәл. Нәме үчин ала-бөле мени бошадярсыңыз? Бир себәби-хә бардыр? — дийдим.

— Хич хили себәби ёк. Бир окувчы артыкмач, кими чыкаралы дийсек, мугаллымларың бирки санысы сениң адыны тутды. Галанларам: «догры-да, догры» болушды. Шоң биленем сени бошатмалы этдик. Ынха-да буйругың — дийип, элиме сыгрың дили ялы кагызы тутдурды. —Хайсы мекдебе хыялың болса, айдай, көмек эдели.

— Сизиң көмегиңизем герек дәл, задыңызам!

Мен гахар билен гапыны жаркылдадып япдым-да, бир бада дашарык чыкдым. Бирденем тогтадым. Чар тарапым ачык, эмма маңа гидере угур ёк. Адам гарашылмадык ерден шу хили ягдая дүшсе, эрбет болар экени. Мен эдил асмандан асылып, гук-гук болуп дурана дөндим. Гөни механики техникума барайсамам болжакды, ол ере барсамам, огланлар окувдан ковулыпсың дийип яңсыларлар өйдүп чекиндим. Өе гидәйсемем болжакды вели, гачып гиден ериңде-де гадрың ёк экени дийип, гыжыт берерлер өйтдүм. Бейле гыжыда галандан сергездан ялы энтәп йөрен говудыр дийип, өе-де гитмедим.

Нәхили баранымы билемок, бир гөрсем, теке базардакы Берди чайчының чайханасының ишигинде дурун. Чай билен серим болмаса-да, өңүме бир чәйнек чай алдым. Шол ойланып, гайга батып отурышыма өз обадашымыз Аяз Полибековың геленини-де гөрмәндирин. Илки өзи хабар гатандан соң, мен онуң билен саламлашдым. Мениң бир агыр аладаның ашагында галанымы ол болуп отурышымдан аңыпдыр.

— Аман, кейпиң ёк-ла, оглум, нәме боляр?

Мен бир улы хоссар тапынан ялы, әхли болан ишлери айдып бердим. Ол үнс билен диңледи-де:

— Пәхей, хан огул, муң ялы зады гайгы эдип йөрмезлер. Бу хөкүметде нәме кән, иш кән, говусы, сен маңа мүрзе болай — дийди. Мен чиңерилип середип дуршума:

— Ол нәмәң мүрзеси? — дийдим.

Маңа окувдан ковулдым дийип, ызыма бармасам болжакды.

Аяз ага:

— Мен байлар билен чопанларың арасында шертнама баглашян. Шоңа көмек эт — дийди.

Ол бир йылда чопана нәче хак төлемелидиги догрусында мал эеси бай билен шертнама баглашярды, йылың ахырында хем шол шертнама эсасында чопаның хакының долы төлеңендигини я-да төленмәндигини барлаярды. Байлар хемишеки эндиги боюнча, чопанлары алдаярды. Аяз ага ялы инспекторлар болса чопанларың хакыны алып берйәрди. Совады болмансоң, Аяз ага мениң ялы язып-бозуп билйән адам герекди. Мен хем шоңа разы болдум.

Хава, мен шейдип, театр сунгатындан бирбада дашлашмалы болдум. Хас догрусы, дашлашмага межбур болдум. Гайдып театра йүзүм дүшер өйдемокдым. Эмма дурмушда гарашылмаян затлар болян экени. Аяз аганың янында болан вагтларым хем сунгат барадакы ойланмалар мени гүнүме гоймады.

БАТРАЧКОМЫҢ МҮРЗЕСИ

1927-нжи йылың май айында Аяз ага билен ики атлы болуп, гызгын Гарагумың жүммүшине аралашдык. Хоржунымда «Магтымгулы», «Зөхре-Тахыр», «Гүл-Билбил», «Саятлы-Хемра», «Юсуп-Ахмет» ялы китаплар барды, Мен олары асыл-ха янымдан айрамокдым. Медреседе окаяркамам, бейлеки мекдепдир техникумда окаяркамам, мен олары төверегимдәки адамлара окап берердим. Ол заманлар обада китап окап билйән адамлары бармак басып санаймалыды. Шонуң үчин хем бири китап окаса, бейлекилер сеслерини-үйнлерини чыкарман диңләрдилер.

Ынха, иңләр сиңексиз Гарагумда Аяз ага билен икичәк гидип барярыс. Хова ыссы. Биз сесимизи чыкарамзок, Ёл йүреге дүшйәр. Эдилҗек гүррүңлер эдилип гутарылды. Мен хоржунымa элими урдугым, мениң дилим сайраҗак, эмма Аяз аганың өзи дилленмәнсоң, бирден башлабермәге эҗап эдйәрин. Ахыры Аяз ага:

— Гепләп отур, Аман җан — дийди.

Мениң гепиң гердишине гөрә:

— Мен өзүм геплемәйин, сизе китап окап берейин — —дийип, хоржунымың бир гөзүне элими сокдум.

Мен Аяз ага Магтымгулудан бирнәче гошгы окап бердим. «Зөхре-Тахырдан» бирнәче гошгыны газал айдылышы ялы айдып бердим. Аяз ага мениң бу затлардан башымың чыкянлыгындан бихабарды. Бирден атыны саклады-да:

— Комсомол, сен бу затлары нireden өврендиң? — — дийди.

— Мен медреседе оканлыгымы ятлатдым. Ол оюрганып дурҗак ялы этди-де, «Догруданам, сен шол ахуна гатнап йөрдүң-ов» дийип, сөзүнин үстүни етирди:

— Мениң багтым гелди, инди йүгегим гысмаз —дийди.

Ёл бойы Аяз ага ат үстүнде газал окап бердим. Гызар икиндинлер ядап гойдум. Аяз ага-да хошал болды.

— Инди бир оба етип гелйәрис, гояй, ядадың — — дийди.

Догруданам, дөрт-бәш эгин ашдык вели, алты-еди саны өйүң үстүнден индик, Чай-нахардан соң Аяз ага совет кануны хакда гүррүң берди. Соң байлар билен чопанларың арасында шертнама баглашды. Шейдип, ол битирмели ишлерини битирип гутарды. Гөз багланып, аяк йыгнансоң, янындакы адамлара:

— Мениң мүрзәм комсомол. Өзем гаты көп затлардан хабарлы. Мунуң багшычылыкдан башы чыкяр. Гелиң, шу гүн шуны диңләлиң! — дийди.

Отуран адамлар бегендилер. Бегенмезче-де дәлди. Олар бу голайда бейле хезиллигиң үстүнден барман экени. Шонуң үчинем олар икелләп разы болдулар. Мен илки Магтымгулудан, соң «Зөхре-Тахырдан» лабыз билен окап бердим. Тә даң атянча, адамлар еринден гозганман диңледилер. Соңа бака халыс ядадым. Гүн доғды, менем гойдум; адамлар маңа йүрекден алкыш этдилер. Оларың херси бизиң өз өйлерине мыхман бармагымызы хайыш этди. Сәхел вагтдан, мен энтек дынҗымы алманкам, ене бир топар адам гелди. Мен оларың этҗек хайышыны битирмеги кын гөрйәрдим,

Ол геленлер өтен агшамкы шыгыр диңләнлер дәлди. Оларың хеммеси өтен агшамкы «хезилликден» галан гелин-гызлар, аял-эбтатларды, оларың ичинде чага-чугалар-да барды. Мениң биринҗи гезек шыгыр окайшым

дәлди. Бир сагат, ярым сагат гошгы окамагы мен өңем телим сапар башдан гечирипдим. Йөне бу гезек бүтин гиҗеси билен довам эдипдим-де, ягшыҗа ядапдым. Үстесине-де сесим гырлыпды. Шол себәпли хем геленлерден бир яшулы:

— Бүче боланына гөрә, сиз эрте агшам гайдайың, бу гүн бу йигит бизиңем бир гулагымызың посуны ачып берсиң — диенде, мениң ялт-юлт эдйәними аңса-да, Аяз ага мениң аркамы алмады, гайтам:

— Комсомол, бир сай-себәп билен гелипсиң, яшулының сөзүни йыкма. Биз эртир өтәйдерис — дийди. Кын гөрсемем, разы болмакдан башга алаҗым ёкды.

Мен өйләң ене окап башладым. Магтымгулыны долы гутардым, «Зөхре-Тахыры-да» ярпылап гойдум. Ызыны индики бир гезек гелемде гутарҗакдыгыма сөз берип, сесимиң гырландыгыны бахана лап, окаманы бес этдим. Оларам мениң «җанымың демирден дәлдигине» дүшүнип разылашдылар. Инди хачан гелҗекдигимизи сорашларында. Аяз ага олары нәумыт этмезлик үчин:

— Ат басман диен ерине мүң гезек басармыш. Билип болмаз, бейлеки гуюлары айланамызсоң, ене сизиң обаңызың үстүнден ёлумызың дүшәймеги-де әхтимал — дийди.

Олар гөз дикип гарашҗакдыкларыны айтдылар. Шол вагтам ондан-мундан еке-екеден адам гелип уграды: кимсиниң элинде телпек, кимсиниң элинде дон, ене бириниң элинде шоңа меңзеш затларды. Олар эден хызматымыз үчин бизе серпай япян экенлер. Биз оларың хиҗисини алмадык. Аяз ага барҗак ериниң кәндигини, бу затлары гөтерип йөрсек, бизе агыр болҗакдыгыны дүшүндирди. Шейдибем ол серпайлары сыпайычылык билен зордан башдан совды.

Ёла дүшүп, яңкы обадан галан тәсирлер догрусында гүррүң этдик. Соң-соңлар олам галды. Ёл узак болан-

соң, ене йүреге дүшүп уграды. Аяз аганың ичиниң гысяндыгыны аңярдым. Оңа шу вагтлар Магтымгулудан шыгыр окап бермелиди. Мен шейле хем этдим. Ахыры бәш-он өйли бир бөлеҗик обаның үстүнден гелдик. Обаның әхли адамлары диен ялы аяк үстүнде сом-саякды. Вагт икиндә голай болансоң, мен илки бада кимси агшамлык наҳарың, кимси мал-гараның, ене бири сув-сөлүң угрундадыр өйтдүм. Бу пикиримиңем җаны ёк дәл экени вели, меселәниң өзени башга затда болуп чыкды: бу бөлеҗик оба тоя тайярланян экени. Адамларың хеммесиниң аяк үстүнде эрев-де-берев болуп йөрмесиниң себәби шонуң үчин экени. Бу затлары мен соң билип галдым.

Бизиң барып дүшен еримиз бир байың өйи болуп чыкды. Өй эеси шол вагтларкы шертнамалы гүррүңден хабарлы экени. Ол бизиң нә кәрде гезип йөренимизи аңандан, хайдан-хай, шертнама баглашмак билен болды. Онуң өзүниң шейле дөвталаплыгына мен хайран галдым...

Инди-индилер ойланып гөрйәрин вели, шол пурсат онуң өзүниң илерлемесиниң себәби бар экени. Бизиң мыхман дүшен байымыз ялы шертнама илгезик байлар башга-да барды, чүнки революцияның гечирип угран чәрелери, гарыпларың эзенегиниң дүзелип башламагы, эзиҗи сынпа ала гөз билен середилип дурулмасы өз янындан мекирлик билен гүн гөрүп болар өйдүп йөрен бир топар байлары ойландырыпды. Оларың мекирлик дийип дүшүнйән затлары-да совет хәкимиетиниң векиллерини юмшак сөз билен, вададыр әхт билен, алдавдыр хиле билен башдан совмакды. Бизиң хәзирки баран байымызың пукарасырамасының себәби-де шонуң үчинди. Олар шейле акыллысырап, тәзе дүзгүн билен оңшуп болар өйдйәрдилер. Гөрешиң дийсең дүйплүдигини, эзиҗи сынпың көкүне палта салынякдыгыны олар бәш бармагы ялы билип, шонуң үчинем ган дөкүшиклиге

йүз урса-да, гүйжүниң пес пурсаты шу зейилли пукаралыга, пакырлыга-да кайылдылар. Хәзирки байың йүз өврүп, еңсе түңңертмән, бизиң әхли талапларымыза лепбей дийип отурмасы-да шонуң аламатыды. Йүзүмизе йылгырса-да, бизден байың ичиниң отлы-түтүндигини биз билип отырдык.

Гол долдурып отуран кичижик обада бары-ёгы ики бай бар экени. Галан йигримә голай адам шоларың чопан-чолугы, тур-отур, керсен гетири экени. Аяз аганың шертнама баглашмак үчин чагыран чопан-чолуклары, бейлекилери бир ичерә сыганокды, дашарда-да гум ясанышып ятанлары көпди. Аяз ага ишлерини бирйүзли эденсоң:

— Ханы, комсомол, булара-да бир өзүңи танат — — дийди.

Отуранлар аңк-таңк болушдылар. Менем хич зат дуймаян ялы болуп, хоржунымдан китапларымы чыкарып, окап башладым. Адамлар шонча гүррүңиң, шонча манының китапдан чыкяндыгына ынам этмежек болярлар.

Оларың бейле ягдайына гең галып отурмалы хем дәлди. Догрусыны айтсак, ол вагтлар китап гарасыны гөрмән йөрен түркмениң хетди-хасабы ёкды. Онсоң хәзирки адамларың: «Бе, Магтымгулы бүтин гечени, гелжеги билипдир диййәрдилер вели, чын экен-ов» дийшип отурмаларына мен кән бир әхмиетем беремокдым. Биз Аяз ага икимиз шейле адамлара өз хакыны алмагың сырларыны өвредйәрдик. Олара сынпы гөрешиң нәмедигини дүшүндирйәрдик, большевиклер партиясының, совет хөкүметиниң асыл матлабыны ачып берйәрдик. Гум ичинде хениз бейле-бейле затлары яры ёйлан гөрнүшде мыш-мышлардан эшидип йөрен бу адамлар үчин хемме зат генди.

Соң-соңлар, отузынжы йылларың аякларында хәзирки Академики драма театрымызың артистлери билен

республикамызың дүрли районларында, колхозларында гастролда гезип йөркәм, мен шол адамларың бирнәчесини гөрдүм. Олар колхоз гурлуп угранда, өз байларының меркини берип, колхоза гирипдирлер. Заманаының үйтгемеги олара-да тәсир эдипдир. «Инди биз хакымызы өзүмиз алып билйәрис. Комсомол, йөне шондакы эден ягшылыгың тоюнда гайтсын» дийдилер.

Биз соңам үч-дөрт гуюда байлар билен чопанларың арасында шертнама баглашдык. Соңкы баран еримиз билен хошлашып, яңы атланыпдык, бизи уградып барянларың гытык сакгаллыжа бири:

— Аяз ага, хабардар болуң, индики баржак болян ериңиз бу ерлер ялы рахатлыг-а дәлдир, басмачыларын дөкүлйән пурсаты-да боляндыр — дийди.

Аяз аганың гиң гөврүмлирәк, әвмезегрәк хәсиети барды. Шол гылыгына эерип, ол ат үстүнде отуран еринден нагт жогап берди.

— Ай, сакгалдаш, мунуң басмачысындан горкуп йөржек болсаң, иш битирип болмаз.

Йүрегиме бир бүкгүлди гиденем болса, янымда Аяз ага ялы пешенели яшулы отурансоң, сыр бермедим, сесими-де чыкармадым. Бу гүррүңи эшитмедик ялы болуп гидибердим. Эп-эсли йөрәнимизден соң, ёлдан чыкып, бир оя индик. Ол тутуш дуршуна чөрди. Бу ерде сүриниң ятаны белли болуп дурды. Чөрүң ысының арасы билен бир салкынлыгам аралашан ялы болды. Мен йүзүми кесе тутуп, ысырганып гөрдүм, сувуң ысы гелйәр. Диймек, я шу эгниң аңырсында, я-да ики-үч эгин аңырда гуйы болмалы. Гуйы болан ерде-де хөкман ой я оба болмалыды. Мениң чак эдишим ялы хем чыкды. Аты гордурып, эгниң үстүне етдигем вели, гуйының утунына япланып дуран адамы, гулачлап бедре билен сув чекип дуран гелни, хол аңырда хем бирнәче өйи гөрдүк. Дуран еримизден гөни гуя тарап ашак индик. Улагларымызы сува якып, өе йөнелдик.

Гүн яшып барярды. Бир даяв чал сакгал яшулы өйүң дүйбүнде җүбтек билен сакгалыны бежерип отырды. Аяз ага оңа ат үстүнден салам берди-де:

— Сизиң билен бираз хасап-хесибимиз бар, шоны дүшүнишмәге гелдик — дийип хабарыны берди,

Байың гирре гахары гелди.

— Менде алгың болар ялы, ким сен? Мен сени гөрен итиме меңзедип билмедим-ле?

Аяз ага-да кем отурмады,

— Эшеклер мыдама-да ит ялы вепалы җандары гөрмезлиге саляндыр. Рѐҗәниң говы дәлдигини аңып, мениң атдан дүшенимем шолды, яңкы яшулы юмругыны дүвүп, Аяз аганың үстүне топулды. Хемлеси зорам болса, гөвреси гурбатдан гачан яшулыны деррев тутуп, «Эйле дәл, бейле дәл» билен көшешдирдим, Аяз ага оңа топулярмысыңам диймән, аркайын ат үстүнде отуран еринде документлери долдурышдырып:

— Диен агыз эшидер, яшулы. Хетдинден ашма-да, үч саны чопаның, үч чолугың бир йыллык хакыны төлеҗекдигиңе шу ере голуңы чек — дийди.

Аяз ага билен бай гахарына бәс гелип билмесе-де, сеслерине бат бермән, дишлериниң арасындан сыздырып гепледи.

— Мен сениң ялы еңиёлугың кагызына гол чекмен!

— Комсомол, шу бай хөкүметиң кануныңа гаршы гидйәр дий-де, акт яз!

Мен байың бадыны бираз ятырмак үчин «Хек эдерис» дийип, эдил шол ерде акт яздым. Байың өзүне-де окап бердим. Эмма бай онуң билен хем көшешмән, темегини ёкары тутды. Мен Аяз аганың ыгтыярлыгыны хасам беркитмек үчин аркайынлыга салдым.

— Әй, агырысына чыдаса, мүң яшасын-ла, йөр, гидели, Аяз ага, эртир суд өңүнде сомаланда билер вели, гич болар — дийдим.

Аяз ага-да мениң ниетиме дүшүнди-де:

— Догры айдяң, комсомол, гой, мүң яшасын. Ишини суда гечир — дийди. Ызынданам: — Ханы атлан — дийди.

Биз ёла дүшдүк. Энтек эгинден аңрык ашманкак, байың аялы ызымыздан гыгырды. Ызымыза доланмагымызы, байың райындан гайдандыгыны, гол чекмәге-де, хасап-хесибе-де разыдыгыны айтды. Мен нәтмели диен маныда Аяз аганың йүзүне гарадым. Ол: «Бай акылына айланыпдыр, йөне мунуң ызының бир чөпи бардыр, шонда-да баралы, ишимизи бир битирели, соңуны соң гөрүберйәрис» дийди. Шейдип биз ызымыза өврүлдик. Байың алты аялы бар экени, оларың хеммеси аяк үстүндеди, бизе хызмат эдйәрди. Бирхаюкдан соң хәлки бизиң гуйының башында гөрен адамымыз гелди. Байың байры аялы шол гелене:

— Хол чебши өлдүр, мыхманлара сөвүш болсун — — дийди.

Бир агзың аҗансоң, оны сөвүш билен сүйҗетмек кынды. Бай хемме зада кайыл болса-да, аңырсы гүленокды. Оны байың болуп отурышы-да месе-мәлим билдирйәрди. Биз ховул-хара чүм-сүм этдик-де, турмак билен болдук. Аяз ага ене бармалы еримизиң кәндигини дүшүндирди. Эмма бай хем, онуң байры аялы хем бу гараңкы гиҗеде бир яна гитмегиң ховплудыгыны, тумда басмачыларың осланмадык ерден чыкяндыгыны айтды. Нәхили боланыны билмедим, Аяз ага бирден разылашды отурыберди:

— Онда бизиң ятҗак еримизи гөркезиң:

Бай:

— Хол аңыркы ак өй мыхман җайыдыр — дийди,

Биз шол ак өе бардык. Байың гелинлериниң бири гелип, бизе ер салып берди. Яңкы гелниң чыкып гиденем шолды велин, бир көне ширдаклыҗа, узын бойлы, аррык чопан гелди. Бай оны бизиң нәхили пыглымызың бардыгыны аңтамак үчин ёллан экени. Аяз ага ондан

гүн-гүзераның нәхилидигини сорады, болуп гечйән өзгеришлерден хабарың бармы дийип сорады. Соң бай билен баглашан шертнамасының бир экземплярыны чопана узатды. «Хер чопаныңкыны өзүне бер» дийип, галанларыны-да шоңа говшурды.

Шу ерде мен ене бир задың шаяды болдум. Чопан аладаларының эдилйәнлигине монча болды, Соң соватсызлыгындан зейренди. Мен «Окап билмесең, ол шертнамалары нәдип элли-элерине говшурарсың?» дийип сорадым. Ол мысса йылгырды-да:

— Мен хер чопаның адыны яшына гөрә ызлы-ызына агзайын вели, сенем оларың шертнамасыны шол тертип боюнча гой-да, дүйрләп, маңа бер — дийди. Мен оны айдылышы ялы этдим. Ол кагызлары гайтадан мениң элиме берди-де:

— Ханы, инди барла, мен догры айдянмы? — дийип, чопанларың еке-екеден атларыны тутуп гурады. Менем шертнамадакы атлары ызарлап башладым. Хеммеси ербе-ерди. Аяз ага Гурбан чопаның чыкалгасына бегенди:

— Дүртме гурсак соватлы болан дап, гуйма гурсак акыллы болан ягшы экени — дийди.

Гурбан өзүниң хакыкы хоссарларына душандыгына ики болуп билмеди. Ол чопанларың хеммесиниң байдан яңа ичлериниң отлы-түтүндигини ятлады-да, ахмал болмалы дәлдигимизи, байың саман астындан сув гойберен мекирдигини, сәхелче зат үчин адамың башына дава тутмакданам гайтмаяндыгыны, өзүниңем хәзир ене сүриниң ызындан гитмелидигини айдып, биз билен хошлашды.

Ядавлыкдан болдумы я-да байың өз өйүнде хыянат этмежегине йүреги уйдумы, Аяз ага парлап ука гитди. Мениң велин гөзүме чиш какылан ялыды. Ёк затларың пикирини эдйәрдим. Бир серетсем, дөрт саны эпей пыяда ярагларыны бизе тарап гезешип дур.

Чаларак ыралап, Аяз аганы оятдым. Ягшы укусыны алып туран киши басмачыларың йүзүне-де серетмән:

— Хә, сизем гелдиңизми? Ким хабар этди? — дийди.

— Ит хабар этсин, сениң не ишиң, ханы чалтрак гейин-де, дашары чык — дийип, салпы муртлы, габагы бөртүк, кырк яшларындакы бири Аяз аганы силтерләп гурады.

Биз хай диймән гейиндик. Гейнен дессимизе-де икимизиңем элимизи аркамызда даңып, гумуң ичи билен сүрүп гидибердилер. Гүн догуп, түйнүк бойы ёкары галансоң, шол муртлы киши бизи саклады:

— Ханы, гарры көпек, айт, Гызыл Гошун хачан бизиң үстүмизе чозяр?

— Оны-ха билмедим, йигит.

— Сен шоны билмән, бу ерлерде нәме ишләп йөрсүң? — дийип, ол Аяз аганың эңегине какып гойберди.

— Айт дийдим, айт!

— Мен билмейән задымы айдып, сизи алдап билмен!

— Ханы онда ызлы-ызына дуруң, мен сизиң икиңизи бир ока табшырҗак — дийип, ол өз эли билен бизи хатара дурузды. Эдил шол пурсатда хол аңырдан бир атлы гөрүнди.

Салпы мурт оңа гарашды. Атлы гелшине:

— Булары нәтжек? — дийди.

— Булар Гызыл Гошуның хачан чозҗагыны айданок. Атҗак.

— Пәхей, акмак, булар-а бир салгыт йыгнап йөрен бихепбе. Булар Гызыл Гошуны нәбилсин? Гойбер икисинем, булары атаның билен душмана зыян етиресиң ёк, бидерек халкы өзүңден дашлашдыраның галар.

Биз догры Ашгабада гайтдык.

Шондан соң мен Бердиниң чайханасында чай ичип отыркам, бир таныш окувчымыз габат гелди-де:

— Аман, сени бирнәче гүнден бәри гөзләп йөрлер. Сен мекдебиң директорының янына бар — дийди.

Мен чайымы ташлап, директорың янына бардым. Ол мени йылгырып гаршылады.

— Бир окувчымыз окувдан чыкып гитди. Шонуң ерине сени алҗак — дийди.

Шейлелик билен, мен ене театрал студия гайдып гелдим.

МЕН ИЛКИНҸИ ГЕЗЕК САХНА ЧЫКЯРЫН

Студияның окувчылары «Хинди ынкылапчылары» диен пьесаны сахнада гоймакчы болдулар, роллар пайланды. Бу пьесадан маңа роль етмеди. Үч-дөрт айлап репетиция гечилди, спектакль долы тайяр эдилди. Ене ики гүнден оны җемагата гөркезмелиди. Шол вагтам бир гарашылмадык хадыса болды. Баш ролда чыкыш этмели артист агыр сыркавлады-да, яныны ере берди. Бейле-бейле затлар болар өйдүп, хич кимиң келлесине-де гелен дәлдир, ол мениңем ятсам-турсам, ядыма-оюма дүшенокды. Эмма директор ир билен мени чагырып:

— Бу ролы үч гүнүң ичинде тайяр этмели — дийди. Бу ролуң өңки эесиниң сыркавланына бир тарапдан йүрегим гыйылса-да, икинҗи бир тарапдан, мен өзүме баш ролуң ынаныландыгына бегенмән дурмадым.

Бирденем агыр йүк астында галан ялы, агыр оя батдым. Нәме-нәмелериң боланыны дүшүнишмек үчин гайтадан директорың янына гирейинем дийдим-де, ене онуң угруны тапмадым. «Гирениң шу, эдилен теклибе сөзсүз ылалашып чыканың шу, индикиң нәме?» дийип, ене өзүми көшешдирдим. Хава, өзүми көшешдирсем-де көшешдирдим, эйләми-бейләми бакянчам ягдайы дүшүндиренсоңлар, өзүме кәйинме кемини-де гоймадым. Эден ишимиң гаты телекдигине аңырсы билен гөз етирдим, себәби маңа үч гүнүң ичинде тайярламалы дийлип берлен ролуң өзи отуз сахыпа төвереги барды. Өңде айдышым ялы, мениң яткешлигим хер затча барды, йөне оны тутушлыгына үч гүнде ят тутмак асла мүмкин дәлди. Онсоңам сахнада ролы ят тутмак актёрың иң бәрки иши хасапланярды, актёрың эсасы кәри өз ролуның усти билен тутуш пьесаның, спектаклың идея-өзенини томашача етирмекди, муны хатда шол вагтларам, йигриминҗи йылларда-да бизиң гулагымыза гуйярдылар. Иң эрбет ери-де мен өзүмиң шол везипәме белет дәлдим, чүнки энтек пьесаны окап чыкмандым.

Эсасы актёры сыркавлансоң, ол ролы үч гүнүң ичинде етишдирип болмаҗагыны йүреги билен сызансоң, режиссёрың хем кейпи гачды, ол мениң билен кән «сүйренишип» йөрмеди-де, диңе гирип-чыкмалы ерлерими гөркезип, иши битирдим этди. Иң бәркиси маңа «өйүңизде эйт-бейт» дийибем зат табшырмады. Гыссагарада ролуң җогапкәрчилигини боюн аланым үчин, ол маңа аңсатлык билен «эминден геләймели» кәбир затлары өвредер, табшырар диен тамам болансоң, онданам ол диеним чыкмансоң, мени өңкимденем бетер гайгы-гам басды. Халыс элими-аягымы йитирдим. Шейдип үч гүнүң нәхили геченини-де дуйман галдым. Агшам спектакль гөркезмек үчин рус дөвлет драма театрының җайына гелмели эдилди. Мен бу гүн тайяр дәл, эртир бараярын-да дийҗек гүманың ёк, хөкман бараймалы, менем бардым.

Бизиң ойнумызың өңүнден Октябрь социалистик революциясының дабарасына багышланылып йыгнак гечирилйәрди. Отуран адамлар шол йыгнага гелипди. Артистлериң херси өз отагына гирип, эшиклерини гейинмәге, грим чалынмага башлады. Хемме зат тайяр, ербе-ерди, диңе җаң какылып, перде сырылаймалыды. Онуң сырылҗагы-да ачыкды. Шол пурсата нәче аз вагт галдыгыча, мен шонча-да дарыгып башладым. Йөне-мөне дарыкма хем дәлди, мен асыл ысытма тутян ялы сандырап, өзүми тутуп билемокдым. Хич зат болмаз, бир сахна чыкамсоң, өвренишер гидерин дийип, өз-өзүме нәче гөвүнлик берсем-де болапокды. Шол башагай болуп дуршума бирден җаң сеси гулагыма дегди, бир гөрсем, перде сырылып баряр. Эл урмага йүрек этмесем-де, ол пердәни гөзүм билен саклаҗак болярын. Перде ики

бөлек болуп, херси бир тарапа дүйрленип сырылды. Асыл томашачыларам гөрнүп дур. Мен сахна чыкмалы. Өлсем-өлейине уруп, учут таядан өзүни оклаҗак болян огланың горкусындан гөзүни юмушы ялы, менем юмуп, сахна гелдим, Гөзүми ачдым. Төверегимде хич ким ёк, еке өзүм. Ниредендир бир ерден, режиссёрың суфлёр будкасындан бир чалгырт сес эшидилйәр. Үшерилип диңледим, гөвнүме болмаса, таныш сес ялы. Ягшы диң салдым. Середип отурсам, ол режиссёрымыз Кемал биринҗининң сеси, ол-а асыл мениң сөзүми берйән экени.

Өйде отыркам, аз-овлак билйән ялыдым вели, сахна чыкамда, утанҗыма шол билйәнҗилеримем ядымдан чыкайды. Сахнада агач ювдан ялы, йөне дим-дик дурун. Режиссёрымызың сесини говы эшитҗек болуп, нәче үшерилйән вели болапок. Өң йүзбе-йүз дуркагам, мен онуң гепине зордан дүшүнйәрдим, бу ерде-хә асылам дүшүнип билмеҗегиме гөз етирдим-де, өз-өзүме эрбет гахарланып, хырра ызыма өврүлдим. Режиссёрың суфлёр бутгасына тарап элими салгадым-да:

— Ай, мен-ә дүшүнемогам — дийип, сахнаны ташлап гайдыбердим.

Адам гахары геленде, мердемсилешйән экени, ызымда шейле бир эл чарпышма болды, хий, дийип-айдар ялы дәлди. Эгер шейле эрбет гахарланмадык болсам, шол эл чарпышмалара утанҗымдан яна йыкылаймагымам мүмкин экени. Мен сахнадан гиден бадыма, биринҗи гөрнүш «гутарды». Режиссёрымыза Кемал биринҗи диердилер, ол татар огланыды, эрбет адам дәлди. Ол аңырдан хасанаклап гелшине шейле бир дазарыляр, шейле бир сөгүнйәр, мен оны шол чака ченли хич бейле ягдайда гөрмәндим. Онуң шейдип үстүме хеңкирип дуршуна ене гахарым гелди-де, мен онуң алкымына дыкылып бардым. Өмрүмде биринҗи гезек өзүмден улы адама азгырылдым. Эсасы гүнәкәриң мен дәлдигиме олам дүшүнди өйдйән, тапба сесини кесди.

Икинҗи гөрнүшде илки бада мен ене еке өзүм сахна чыкмалыдым. Чыкдым. Бу гезек түркмен огланларының бири суфлёрлык этди. Хәзир өңки ялы дәл, бираз «даявлашдым», суфлёр нәме дийсе, шоны гайталап билйәрдим. Онуң еке сөзүни сыпдырман, залдакылара етирип дурдум вели, бирден сахна башга роллардакы адамларам гелип башлады. Шу ерде мениң ене гүнүм кыналлы. Ол актёрлар маңа бир затлар диййәрлер, менден нәмедир бир затлары сораярлар. Мен болсам, шолар билен гүрлешмели халыма, суфлёра тарап середйән. Ичиңи якайын диен ялы, олам бада-бат айданок, бейлеки актёрлардан эп-эсли вагт соң мениң сөзүми берйәр. Бада-бат берләймели җогаплар үчинем эсли вагт гарашмалы болярын. Суфлёра гарашяндыгымы билдирмеҗек болуп, мен сахнада ойланан болярын, о-да ясама чыкяр.

Хава, «Хинди ынкылапчылары» маңа гаты гыммат дүшди. Шондан соң тегелек бир йыл маңа дүзүвли роль бермедилер. Мыдама көпчүлик сахналарында сүйренип гездим, Ченданлар отурып: «Мен, догруданам, шейле көрзехинмикәм?» дийип ойландым. Яңы диле дүшүп угран огланларың өвгүли ролларыны екеликде өзүм ерине етирип гөрйәрин, эрбедем дәл ялы. Эмма актёр дийип, маңа үнс берйән ёк. Менем «бермезек алладан ирмезек авчы» диенлерини эдип, көпчүликлейин сахнадакы ролларымың дашындан мыдама өз өйүмде баш роллары ойнап йөрүн. Оны шейдйәрин дийип, режиссёра-да, шол ролдакы оглана-да, бейлеки артистлере-де айдамок. Диңе өзүм ишлейәрин.

Кимиң келлесине бейле пикир геленини билемок вели, шейдип йөршүме ахыры «Агач көлегелери» атлы пьесадакы баш ролларың бирини маңа табшырдылар. Мен икинҗи гезек дүнйә инен ялы болдум. Гиҗәми гүндиз эдип, шол ролуң үстүнде ишледим.

Бу гезек «гыссагарада тайярладым, вагт болмады» диер ялы дәлди, бейлеки артистлере нәче вагт берлен болса, маңа-да шонча вагт берлипди. Мен шу ролуң өзүме табшырылмасының иң соңкы хем улы сынагдыгыны билйәрдим. Шонуң үчинем шу ролы алып чыкыбилмесем, театрда галмага хакымың болмаҗакдыгыны, эгер шовсузлыга учрасам, ёлбашчылар йүзүң үстүнде бурнуң бар диймесе-де, театрда дурарлыгымың ёкдугыны боюн алып гидибермелидим. Меселәниң шу тарапыны өз янымдан биширип, абрай аланымы говы гөрйәрдим. Шонуң үчинем мен илки билен драматургың бүтин пьесада нәме ныгтаҗак болянДыгыны өврендим, догрусы, шол пьесаны бәш-алты гезек окап чыкдым. Хер окамда-да, өз ойнамалы ролум үчин тәзе-тәзе пикирлер тапдым. Гепиң гысгасы, «Агач көлегелериндәки» гахрыманларың әхлисини бәш бармагым ялы өврендим. Мениң өз ойнамалы гаррым хакында айданында болса, ол шейлерәк типди...

Эдил ил ялы, онуңам өзүниң огланлык дөври, йүңи етен гоч йигитлик чагы, акыл кәсесиниң долан вагты болупдыр. Тебигат акыл бабатда-да оны илден эгсик сайманДыр. Сагдын акылы боланы үчинем, ол дурмушдан басыларын өйтмәндир, дурмушдан өзүне герегини эдинерин өйдүпдир. Шол ниете етмек үчин энчеме йылларың довамында ол дурмуш билен гаты көп дөвшүпдир. Эмма сынпы җемгыетиң пыррылдаклары онуң әхли азабыны-да, мукаддес арзувларыны-да, нерессе чаганыңкы ялы пәк йүрегини-де мәҗерләпдир, күл-пеекун эдипдир. Ынха-да гаррылык онуң ызындан ат салып етипдир. Хич хачан әҗизе ганымлык этмедик, киши малына гөз гыздырмадык бу гарры дурмушдан «әл ювуп бош чыкандыгыны» билипдир-де, инди шоңа ахмыр эдйәр. Йөне бир ахмырам дәл, ол бар өйке-кинесини, әхли газабыны адамлардан чыкарҗак боляр. Ол бу бетбагтчылыга сынпы җемгыетчилик дурмушың гүнәкәрдигине гөз етирип биленок. Шол себәпли хем әхли адамлара азгырыляр.

Мен «Агач көлегелериндәки» гаррыны шейле хәсиетлендирдим, шолам ерине дүшди, Спектаклың премьерасы гидип дурка эшидилен эл чарпышмаларам, соң метбугатда окалан материалларам шоңа гүвә гечди.

«Хинди ынкылапчыларындакы» баш ролы учут гаядан ташлап хеләклән, соңам бүтин бир йыл көпчүликлейин сахнада гөзе илмән гелен огланың томашачылара «Агач көлегелеринде» говы дем-дынч бермесиниң себәби нәмедекә дийип, келле дөвенлерем тапылды.

Онуң себәбини шол вагт айтмадыгам болсам, хәзир айдайын. «Хинди ынкылапчыларындан» соң режиссёр табшырмаса-да, бүтин бир йыл хемме кишиден огрынча диңе баш роллары ойнандыгымы, шол ролларыңам әхлисиниң сахна чыкман, өз өйүмде гөмлүп галандыгыны мен өң ятлапдым: «Агач көлегелериндәки» бир серетсең, төтәнлик ялы болуп гөрүнйән, аслында вели өз дабан азабыма дүшен кануналайык үстүнлигиң гиреви шол сахна чыкман гөмлүп галан роллардады. Әхтимал, шол себәпли болса герек, икинҗи спектаклдакы өзгеришлиге ил мөлтерилип серетсе-де, мениң өзүм оңа кән бир хайран галып отурмадым. Шу мысалы ятламак билен, мен башга бир ахвалата сер салмакчы болярын.

Сунгат адамлары өзүниң иң бир ужыпсызҗа зәхметини-де көпчүлигиң гөрмегини, оңа өз аграмына гөрә баха бермегини ислейәр. Бу ерде хич хили үйтгешик зат ёк, оларың бу талабы кануны талап. Йөне икинҗи бир ягдайы хем билмели: хер бир битирен ишиңе өз дегдик бахаңы алмагыңам өз мөхлети бар. Зергәрлере шәгирт болуп ише гирен адам, тә учурым болянча гөр, нәче зәхмет чекйәр. Догрусыны айтсаң, эсасы иши шол шәгирдиң эдйән пурсатлары бир я-да ики дәлдир, гаты кәндир. Болса-да харыт алып гайдян мүшдерилер харыдың хили хакында гүррүң гозгаланда, шол шәгирдиң адыны-да тутян дәлдир (асла онуң адыны билмейән

болмагы-да эхтимал), деррев уссаның салгыны берйәндир. Эмма бу ахвалат шол шәгирдиң зәхмет чекмейәндигини аңлатмаяр, Ол өзүниң илиң гөзүне илмейән шол зәхмети биленем эртир усса болуп етишйәр. Иң гуванчлы ери-де «уссадындан оздуран шәгирт» болуп агза доляр. Шол абрайың аңырсында хем уссачылыга етишилйәнчә чекилен зәхмет ятыр. Артист сунгаты-да эдил шунуң ялы: онунам өзүниң гөзе илмейән, баха талап эдип болмаян зәхмети бар. Шейле зәхмет болмаса, хакыкы артист дөремейәр. «Агач көлегелериндәки» гаррының бинядыны мен диңе гаррының өзи билен тутмадым, онуң биняды мениң өйдәки иле гөркезмән «ойнан» баш ролларымда тутулды.

Артист сахнада дурмушы җанландыряр. Дурмушдакы адамларда болса, ясамалык болмаяр, олар гүлсе-де, агласа-да, гара чыны билен гүлүп-аглаярлар, хатда яранҗаңлык этсе-де, гара чыны билен эдйәрлер. Артист болуп, бириниң ролуна гиренсоң, сенем шол тиши эдил дурмушдакысы ялы тебигылыгы билен халка етирмеги оңарҗак болмалы. Ясама, галп болуп чыкан хер бир херекетиң үчин утанмалы. Шол утанҗы унутдыгың, шол утанчдан дашлашдыгың, театрданам дашлашмалы. Гепиң гысгасы, чайыңы көп соватмалы, томаша залындакы адамларың өңүндәки җогапкәрчилигиңе дүшүнмели.

ТҮРКМЕНИСТАНДА ТЕАТРЫҢ ДӨРЕЙШИ

Бизи ил ичине яйран мыш-мыш хабар ынҗалыкдан гачырярды. Театр студиясыны япҗакмышлар, түркменлериң артистлериниң ичинде аял-гыз ёкмушын, бар болан эркеклериң хем көпүсиниң артистлик укыбы ёкмушын. Икинҗи бахананың нә дереҗеде догрудыгыны-ха билемок, йөне шол мыш-мышың аял-гыз ёк диййәни хакды. Студияның шол вагтлар өзүни оңармаяны-да, дөвлетиң хасабына яшаяны-да чынды. Йөне шу фактлары бил-

сем-де, мен студияның япылҗагына хич ынаныв билемокдым. Өң не гүн билен йыгналан мунча адамы нирэ ерлешдирҗек диййәрдим, Эмма гаты аңсат экени...

Ине бир гүн студияның директоры бизиң огланларымызы йыгнады-да, студияның япылмалыдыгы барадакы буйругы окап берди. «Ондакы огланлары-да бирден-икиден бейлеки мекдеплере дартгытмалы» дийди.

Гөвнүме болмаса, бүтин дүнйә бошап галана дөнди. Бу җелегайларда гыссанана делалаты етйән адам ёк ялы болуп гөрүнди. Бир хили йүрегим үзүлен ялы, ысгыным гачан ялы болды. Өң, илкинҗи гезек шу студиядан бошадыламда нәхили агыр ягдая дүшен болсам, бу гезек онданам бетер гөзгыны халда галдым. Өңки гезек тахарыма бир бада дашары чыкан болсам, хәзир шоңа-да күштүм етенокды. Огланларыңам бири дагы җыңкыны чыкарайса нәдерсиң! Хеммеси агзына сув алан ялы болуп дурды. «Әлхепус, җемагатыңам бейле гаравсыз вагты болҗак экен-ов» диййип, ичими гепледип, нәме болса, шол болсуна салып, хәзир орта чыкайын, дегишли эдаралара арз эделиң, хий, бизиң ыхласымыза, ислег-арзувларымыза сарпа гойҗак тапылмазмыка диййип, трибунадакылара йүзленмекчи болуп йөрәп уградым. Мен йүрегиме дүвен шу пикирими илиң өңүне чыкып, директорың гапдалына гечип айдайын диййип барярдым. Залда отуранларың биринҗи хатарына етип барярдым, бары-ёгы ики әдим галыпды, отуранларың бири өңүртди.

— Меркези Комитете хат язмалы, онам өзүмиз элтип бермели. Бизиң гызам өзүмиз, эркегем, бизе пулам герек дәл, йөне шу студияны япмасалар боляр. Биз шундан театр дөретмели, шонам дөредерис. Мен нәхили ызыма өврүленими билемок, бу сөзлериң кимден чыканыны-да аңшырамок, бир гөрсем, эййәм өңки отуран ериме гелипдирин. Зал бир бада ене дымды, иңләр сиңек үчанокды. Бирденем ала-гох гөтерилди, кимиң нә-

ме айдып, нәме диййәнине дүшүнер ялы болмады. Директор еке-екеден геплән дийип, олары көшешдирҗек болярды, эмма оңа гулак асян ёкды. Огланлар гүрре өрдүлер-де, туруп гайтдылар.

Яшайыш җайымыза гелип, Түркменистан Коммунистик партиясының Меркези Комитетине хат яздык. Ол хаты элтип бермек үчин өз ичимизден ики саны оглан сайладык. Олара көпчүлигиң ислег-арзувыны нәдип айтмалыдыгыны говы дүшүндирдик.

Олар гайтдылар, бизем гайдып гелйәнчәлер, хич ким хич ере гозганмалы дәл, эгер хатымыза гулак габартмасалар, барымыз бирден үйшүп баралы дийип, гарашып отурдык. Ики сагат гечип-гечмәнкә, олар йылгырышып гелдилер.

— Гарашың, ене үч гүнден комиссия барар — дийдилер.

— Диңләнлеринде нәхилиди өзи?

— Эрбет дәл, говы, оларың өзлерем гынаняраар. Йөне, адамлар, ягдайымыз, догруданам, говы дәл экени.

Эртеси дәл, биригүни үч адам гелди. Олар бизиң эдил өз бири-биримиз ялы болуп гүрлешди. Оларың бири хәзирки ишлешимизиң угурсыздыгыны ятлатды. Йөне шейле ыхлас этҗегиңиз чын болса, студияны япмасагам, чыдашып билерис дийди. Шейдип студияны горпуң гырасындан алып галмак бир гезек башартды. Студияның биринҗи гойберилиш тойы етип гелйәрди. Бизиң тоюмыз йөне сүйҗи-сүйҗи сөз билен тамамланмалы дәлди. Биз өз берен сөзүмизде тапылмалыдык. говы оюн гөркезмелидик.

Бизе өз халкымызың дурмушындан язылан пьеса герекди. Республикада 1925-нҗи йылда ер-сув реформасы гечипди. Малы-мүлкүнден җыда дүшен эзиҗи сынп гаравсыз гидибермеги я отурыбермеги кын гөрди. Ол элине яраг алып, ата чыкды. Өзи-де дийсең намарт сөвеше гирди. Гызыл Гошун билен чакнышмадан горкуп, гиҗелерине парахат отуран бигүнә обаларың үстүне чозярды, яш гелин-гызлара хасам азар берди, тәзе салнан мекдеплери, магазинлери, колхоз конторалары ны отлады, диренишип дуран ёлдашларындан айрылышдыгы, оба активлерини хеләкледи. Активлериң ичинде-де ишден соң я йыгнакдан соң еке өзи өйүне гайдян, я болмаса райондан еке гайдяны аз дәлди. Гараз, иши актив аңтап йөрмек, габадына гелсең сындырман дийип йөрмек болансоң, оларың гирисине дүшйәни аз дәлди. Йөне социалистик революцияның берен эшретиниң улы дөвлетдигине долы ынанан халкы инди саклап болмаҗакды. Активиң бирин өлдүрсең, онуң дерегине онусы дөрейәрди.

Бизиң студиямыза шу зейилли идеяны ыкрар эдйән пьеса герекди. Шу гүнүң адамларыны геплетсең, бу тема олар көне тарыхы тема диййәрлер. Эмма шол вагтлар бу тарыхы тема хасапланмаярды, түйс хәзирки заман темасы диййилйәнлерденди. Ине шейле пьесаны хем бизе Айтҗан Дурдыев язып берди. Пьесаның адына «Галыңсызлар» диййилйәрди. Маңа шонда басмачылар топарының ёлбашчысының ролуны табшырдылар. Пьесаны биринҗи гезек окан бадыма, 1927-нҗи йылда, Гарагумда батрачкомың мүрзеси болуп йөркәм, гулагымың ичине сапанчасының нилини сокуп гыссан басмачы ядыма дүшди. Соң онуң айылганч кешби гөз өңүмден гитмеди. Мен пьесаны нәче ичгин өврендигимче, ондакы ролумы шонча-да говы танадым. Гарагумдакы басмачылар башыны шонча-да бетер йигрендим.

Пьесада хайыр ише эл-аяк гаршы чыкян басмачыны томашача йигрендирип билсем, мениң өз арзувыма етдигимди. Оны иле йигрендирмек үчин оны мениң өзүмиң йигренмегим, хас догрусы, онуң ниетиниң, пыглының йигренҗидигине дүшүнмегим герекди. Пьесаны окаманкам, дурмушың өзүнде җаныма каст этмекчи болан адамы йигрененим чынды. Шонуң үчинем бу ролы ойнамак маңа кын дүшмеди.

1929-нжы йылың 13-нжи майында студияны гутарыпдык. Хөкүмет ёлбашчыларындан, партиямызың Меркези Комитетинден векил гелди. Улы той тутулды.

Той говы гечди. Геп тайярланан спектаклдады. Бизиң шондан шейләкки ыкбалымыз гөркезҗек ойнумызың хилине баглыды. «Хинди ынкылапчыларында» мениң масгара болшум ялы, бири болгусызлык этсе, бүтин коллективиң кеч ыкбала ёлугаймагы гаты әхтималды. Шонуң ялы бир зат йүз берәймесин дийип, мениң гара җаным галманды. «Галыңсызлар» абрай билен аман-саг башымыздан совулса, мениң дүнйәм гиңеҗекди.

Агшам оюн гөркезмәге театра гелдик. Йөне бизиң геленимиз билен иш битмейәрди, себәби театр спектаклы өз коллективи үчин гоймаярды. Ол оны диңе томашачылара ниетләп тайярлаярды. Биз эп-эсли вагт шол томашачылара гөз дикип гарашдык, оларың вели бири-де гелмеди, шейдибем бизи йүпсүзҗе даңдылар.

Комсомол гурамасының секретары бизиң барымызы өз кабинетине йыгнады-да, херимизе йүз билетден, пайлады.

— Комсомол табшырыгы, шуны хөкман сатаймалы.

Ол вагтлар бизиң үчин комсомол табшырыгындан улы, комсомол табшырыгындан хөкүмли хем мукаддес табшырык ёкды. Биз җүбимизе салнан шол билетлери эртир спектакль башланянча хөкман ерлешдирәймелидик. Херимиз шәхериң бир күнҗүне пытрадык.

Мен базара бардым. Шол ерде шәхерлилере одун сатмага, көмүрдир саман сатмага, эйленен деридир телпек сатмага гелйән гумлулар кәнди. Оларың хичисиниң-де уллакан бир шәхере белетлиги ёкды, себәби олар гетирен харытларыны өтүрибилдиклери, гүнүбирин ызына доланмага эндик эден адамларды. Мен гетирен билетлерими ялбар-якар эдип, вагыз-несихат эдип, шоларың бойнуна дакдым. Гүн өйледен ягшы агансоң, театра гелдим. Эййәм мениң ёлдашларым хем билетлерини ерлешдирип гелен экенлер. Биз гелип, сахна чыкмага тайярланып болянчак, чагырылып гетирилен томашачыларымызам гелип етишдилер. Еке мениң дәл, бейлеки огланларың билет сатанлары-да шол сөвда-сатык үчин өйүнден чыкан адамлар ялыды. Яш-юшлар кән дәлди. Каерде гөрүнйәрди.

Перде сырылмазындан өң, биз булара гөркезҗек болян ойнумызың манысыны дүшүндирдик. Театрың халк дурмушындакы ролуны ныгтадык, бу томашачыларың хер гүн театра гелип дурмакларыны хайыш этдик. Шунуң ызы биленем спектакль башланды.

...Ынха басмачылар парахат отуран күрен обаның үстүне чозярлар. Олар бир яш гызы алып гачярлар. Халк ол гызы басмачыларың элинден алҗак боляр. Халк билен басмачыларың арасында улы атышык башланяр. Хер түпең атыланда, бир адам депеден тогаланып гайдяр. Түтүн асмана галяр. Сахнада агы-эншешик, гыкылык-зензеле. Томаша үчин гелен адамлар зөвве-зөвве ерлеринден турдылар-да гачдылар. Театрың администраторы, гапыдакы билет барлаян аяллар томашачылары саклаҗак боляр, башардар ялы дәл. Оларың көпүси гачып дашарык чыкяр. Мен бир середип гөрсем, залдакы гыкылык, шакыр-шукур сахнадакыдан бетер. Олар асыл сахнада атылян түпеңлериң пагтабентдигинден бихабар экени. Нобат өзүмизе етәймесин дийип, горкуларына гачян экени. Олар эртеси өңүнден чыкан адама: «Бизи томаша гөркезҗек дийип алып гитдилер. Биз барамызсоңам, бири-бири билен гырлышмага ятыбердилер. Өзлери җәхеннем, томаша баранларыңам ярысыны гырдылар» дийип айдыпдырлар.

Соң театра барың дийип, кәбир таныш-билшимизе айдярыс вели, олар: «Хә, сизиң нәхили оюн гөркезйәниңизе биз белет» дийййәрлер.

Шол вагтам артистлериң ичинде муңа хезил эдинип гүленлери тапылыпды. Хәзирем ченданлар мен шу ваканы айдып беремде, ичини тутуп, гүлүп йыкылянлар

аз дәл. Бу ваканың гүлкүнчдиги-де чын. Йөне эдил шол спектаклың гидип дуран пурсаты, габа телпекли, меле чәкменли, били гушак билен гушалан сырдым түркменлериң бир эли билен телпеклерини тутуп, ала зензеле болуп, яззыны беришлерини сахнада дуран еримден сынлаяркам, мениң гүлки ядыма дүшмәнди. Терсине, хырчымы дишләп, башымы яйкапдым. Оларың гайтавул бермәге ярагларының ёклугына ахмыр эдишип, өз җанларыны «гутармак» үчин ала-гох болуп гачып барышларына йүрегим авапды. Ярым феодал-патриархал дурмушың олары гөзли көр гоянына гахарланыпдым. Шу затлар хакында ойлананда, олара асылам гүлкин тутар ялы дәлди, бу йөне ичиңе салып оңаймалы ягдайды. Эмма тәзе дурмуш батланыпды, бу затлары ичиңе салмалы дәл, халкың өзүни тәзе дурмуша, тәзе медениете чагырмалы диййәрди. Шол чагырыш билен орта чыкмалыларың биридигими мен шол вагт аңдым. Шонуң үчинем билими берк гушадым.

Хава, ёкардан гелен комиссия бизиң спектаклымыздан нәгиле болмады. Йөне шондан соң бизиң театрымыза хич ким гелмеди. Биз театры япмага межбур болмыза дук. Халкы сахна сунгаты билен өвренишдирмек үчин онуң ерине гурҗак театрыны ачдык. Бу дийсең җайдар уланылан говы сыясатды. Биз инди гурҗак театрының үсти билен улы театрың везипелерини ерине етирмелидик. Шонуң үчинем биз гурҗак театрының артистине өврүлдик дийип, кемсинип йөрмедик. Улы ынам, ыхлас билен ише япышдык, себәби биз партияның ве хөкүметиң өзүмизи голдаяндыгыңы билйәрдик.

ГУРҖАК ТЕАТРЫНЫҢ ДӨРЕЙШИ

Өңде айдышым ялы, түркмен халкы энтек театрың нәмедигине дүшүнмейәрди. Шонуң үчин хем ол театры бир бада кабул этмеди. Эмма гечмишде Азады, Магтымгулы кимин генилери дөреден халкың сунгатсыз

оңуп билмежеги беллиди. Оңа диңе тәзе сунгатың нәхилидигини дүшүндирмек герекди. Шонуң үчинем биз гурҗак театрында ики-үч адамдан ыбарат бригадаларың онусыны тайяр этдик. Бригадаларың бәш санысы Красноводск тарапына, галан бәшиси хем Чәрҗев этрапына айланмага гитди. Олар алты айлык мөхлет билен Түркменистаның әхли обасына пыяда айланып чыкмалыды. Хер гүнде бәш-алты ерде чыкыш этмелиди.

Ынха мениң ёлбашчылык эдйән бригадам Чәрҗеве гелди. Екшенбе гүни ир билен базарың ортасында дашымыза айлаян матамызы гурдук. Ак телпек җарчыны чагырып, җар чекдирдик.

— Адамлар, хов Ашгабатдан шу гүн гурҗак ойны гелди-хов! Хәзир улы томаша гөркезҗекдирлер-хов!

Халк бизиң дашымыза айланды. Оюн башламазындан өң, мен халкың өңүне чыкып, театр сунгатының әхмиети хакында гүррүң этдим.

Театр сунгаты хакында гүррүң этдим диемде ядыма дүшйәр. Хәзирки томашачылар театр сунгатының, эстетиканың иң бир чылшырымлы меселелерине багышланан лекциялары-да хич бир дүшүндиришсиз гулагы кесилен ялы болуп диңлейәрлер, олара айдылышындан бетер артыкмаҗы биленем дүшүнйәрлер. Мен вели шол вагтлар Чәрҗевдәки томашачылара гөркезилйән оюнлардакы вакаларың умуман дурмушдан алынандыгыны, оюндакы ныгталян умумы мана дүшүнмелидигини, дурмушда шоны сапак эдинмелидигини, артистлер оюн гидип дурка сахнада уршуп-сөгүшселер-де, оюн гутарандан соң, оларың бири-бири билен әбеде-җүйҗе ялыдыкларыны дүшүндирдим. Шонуң үчин сахнадакы бир адамы йигренениң билен гахарланмалы дәлдигини, спектаклда чыкыш эдйән артисте азар бермели дәлдигини өвран-өвран гайталадым, себәби Ашгабатдакы ягдайы гөзүм билен гөремсоң, бу ердәкилерденем чекинмән дурамокдым. Олар хемме зада аңрысы билен

дүшүнендиклерини хабар бердилер. Менем оларың сөзлерине аркайынланып, театр сунгаты хакындакы «лекциямы» гутардым. Шондан соң ойна башладык,

Гөркезйән ойнумызың мазмуны шейле: байың аялы гуюдан сув алып дур. Бир бригадир бу аялың янына гелип, заёма язылмагың ёлларыны салгы берйәр. Шол вагт бай аялының бригадир билен гүрлешип дураныны гөрйәр. Онуң гөвнүне яман затлар гелйәр. Бригадир бу аяла заём берип гидйәр.

Ыз яны билен бай аялының алкымына дыкылып гелйәр-де:

— Сен бригадир билен нәме гүррүң этдиң? — дийип, онуң жогабына-да гарашман, аялыны уруп башлаяр. Аял хич хили языгының ёкдугыны дүшүндирҗек боляр, диңе заёма язлышык хакда гүррүң гидендигини айдяр, эмма адамсы оңа гулагам асанок, гайта, бетер уряр. Аял чиркин гыгыряр, көмеге етишиң дийип, халайыга йүзленйәр.

Болуп дуран ваканы гөзи билен гөрүп отуран томашачыларың бири бу бичәре аялың гыкылыгына чыдаман, тарса еринден туруп, бирехим байың депесинден хүдүң ялы юмругыны индерйәр. Бай болуп чыкыш эдйәнем мениң бармагымды. Даяв адамың зарплы юмругы тас мениң сүем бармагымы дөвүпди. Агырыма чыдамадым-да, бөкүп еримден турдум,

— А-хов, ёлдашлар, бу оюн ахыры, буларың ишине гошулмалы дәл. Булары диңе диңләп отурмалы, шондан маны чыкарҗак болмалы. Бу сизиң бай дийип ураныңыза мениң бармагым. Тас бармагымы дөвүпдиңиз. Сахнадакы байлары дәл, дурмушдакы, өз обаңызың ичиндәки байларың нәхили адамдыгыны танамалы. Эгер олар сизиң тәзе дурмушыңыза зыян берйән болса, шолары хөкүмете айтмалы, олары зыян бермез ялы этмели.

Яңкы ганы гызма томашачы менден өтүнч сорады.

— Мен ол бичәре аяла көмек этҗек болдум — дийди.

ТЕАТР БИЛЕН БИРИНҖИ ГЕЗЕК ОБА ЧЫКЫШЫМЫЗ

Түркменистанда колхоз гурлушыгы башланды. Нәразы болан кулакларың кимси торсарылып, кимси бурнуны еллендирип, кимси еңсесини түңңердип басмачыларың арасына сиңип гитди. Олар гечени гайдып гетирмеги йүрегине дүвүпди. Шонуң үчин басмачыларам олара гаршы бейлеки топарларам ярага япышды. Олар совет хәкимиетиниң халк көпчүлиги үчин гуруп берйән магазинлеридир мекдеплерини-де, яңы дөредилен колхоз эмләклерини-де гөзүниң гөрен еринде даргадярды. Колхоз активлерини габадына салып билсе өлдүрйәрди. Колхоз активи дийилйәнлерем асмандан инен адамлар дәлди, оларың көпүси гарамаяк ишчи-дайханың оглы-гызыды. Гепиң гысгасы, элине яраг алып ата чыкан бандаларың гетирйән зыяны хич зат билен өлчәр ялы дәлди. Олар диңе совет хәкимиетинден дынмагың аладасыны этмек билен чәкленмейәрди, эйсем совет хәкимиетини голдамасынлар дийип, тутуш халкы-да горкузҗак болярды, халкын гөзүниң одуны алҗак болярды. Эмма халк гөзүниң одуны алдырардан галады, сәхел голдав болса, халк басмачылара гаршы яраг уланмакданам чекинмеҗекди. Себәби басмачылардан яңа онуң ичи отлы-түтүнди. Шу ягдайы хасаба алан Түркменистан Совет Социалистик республикасы, Түркменистан Коммунистик партиясының Меркези Комитети бай-кулаклара, басмачылара гаршы агитацион-дүшүндириш ишлериң тутуш комплексини ише гиризди. Медени хем идеология фронтуң эхли серишделерини республиканың иң бир чет күнҗеклерине аралашдырмага башлады. Бизиң театрымыз Гаража Буруновың «Үч душман» пьесасыны тайярлады. Оны ики топара бөлди.

Бир топары Чәржев тарапына, бейлеки топары болса Красноводскә гитди. Хер топар тегелек алты ай халк арасында хызмат этмелиди. Хер топарың бир арабасыда барды. Гош-голамлар шоңа йүкленйәрди. Артистлер болса шол арабаның яны билен пыяда йөрейәрди. Ол вагтлар биз пыядалыга-да, бейлекә-де разыдык иширимизи битирсек болярды. Иши битирмек вели кынды.

Хава, гуржак театры халк көпчүлигини сунгатың тәзе гөрнүши билен өвренишдирмекде эп-эсли пейда берипди. Эмма илат театры рухы хөреги хөкмүнде кабул эдерден ирди, театрың томашачысы дийсең азды. Шол себәпли биз халкың догабитди өвренишен сунгаты билен тәзе дөрейән сунгаты бири-бирине етне· хөкмүнде уланмалыдык. Айдалы, багшы айтдырсаң, халк оңа хөвес билен гелҗекди. Шуны аңанымыз үчин, биз драма театрың гапдалына багшылар топарыны алдык.

Ол вагтлар мениң какамам, Сахы Җепбаровам обадады. Мен олары театра гетирдим, Еке багшы билен еке сазанда азлык эдйәрди. Онсоң биз шол вагтлар бүтин түркмен топрагында ады хормат билен тутулян Пүрли Сары, Оразберди гыҗакчы, Нобат багшы, Ораз Мәти, Мухы сазанда, Реҗеп багшы ялы талантларың хеммесини бир ере җемледик. Бир я ики спектакль билен гастрола чыкан топарың гапдалына хөкман бирки багшы билен сазанда хем гошулярды. Илки бир багшы айтдырып, соң спектакль гөркезердик, онсоң бейлеки багшыны орта чыкарардык. Шейдип томашачылары «гысымымыза» алардык,

Кака районындакы белли Мәне-Чәчә барамда, мен бу гезегем шейтмекчидим. Ол вагтлар обаларда мыхманхана ёкды, биз мекдеп җайына гелип, яңы гошумызы яздырыпдык. Энтек йыгнанып етишмәнкәк, ики саны эгни түпеңли адам гелип:

— Ёлбашчыныз ким? — дийип сорады.

Мен асса йөрәп, оларың янына бардым:

— Нәме хабар? Ёлбашчылары-ха мен!

— Сиз болсаңыз, бирки агыз сөзүмиз бар, бираз чете чыкалың!

Йүрегиме бир бүкгүлди гиденем болса, олар билен гошлушып уградым. Олар йигрими-отуз метр бейләк чекилемизсоң даяндылар-да, мениң алкымыма дыкылып гелдилер:

— Нәме дийсене, ягшы йигит. Сен гаты гөрме, бизиң сизи горкузмак ниетимиз ёк, йөне этияҗы элден бермезлик ягшы. Шонуң үчин өңүнден дуйдураялы дийип гелдик. Бизиң обамызың ичинде басмачылара гошулан адамлар бар, гүндизине-хә колхозда ишлейәрлер, гиҗесинде-де басмачылара көмеклешип, бизиң эмләгимизи даргадярлар, активлеримизи өлдүрйәрлер. Олар сиз ялылары гөрселер-ә хасам бетер.

— Инди сиз нәме диймекчи болярсыңыз? — дийип, мен оларың өзлерине сала салдым. Өң өз янларындан меселәни биширип гелипдирлерми, нәмеми, оларам тыкырашып дурмадылар, җогабымы нагт бердилер:

— Шу ерден гидәйсеңиз дийиәрис, Нәлер багшы диңләп, оюн гөресимиз гелйәр вели, алаҗымыз ёк, соңундан горкярыс. Сизиң җогапкәрчилигиңизи боюн алып билҗек дәл. Говусы, сен өз адамларыңа шуны дүшүндир-де, юрдуңы тәзелеҗек бол!

— Ёк, бу маслахатыңыза-ха мен «хә!» дийип билҗек дәл «Серчеден горкуп, дары экип болмаз».

— Середиң ягдайыңыза. Соң айтмады диймесеңиз боляр. Бизиң йөрите шуң үчин гелендигимизи адамлара дуйдурсаң боляр —дийип, олар гелши ялы хем ызларына өврүлдилер.

Хол аңыррак баранларындан соң, геплемән дуран гараягыз адам бәрсине бакды:

— Биз соңрак ене бир гелерис. Шоңа ченли ойлаңың-да, белли бир карара гелиң!

Мен нәме дийип җогап берҗегими билмедим-де, гөни өз адамларымың янына гайтдым. Шу ики арада ёлдашларымың бу затлардан бихабарлыгы, кейплериниң

көклүги, эгер шейле-шейле ягдай бар дийәйсем, эдил йүзлерине урлан ялы болҗакдыгы ядыма дүшди.

Яңкы пикирлери келләме өврүйәнчәм, эййәм ёлдашларымың янында хәзир болдум. Гелсем, олар: «Нәме болды-да, нәме болды?» дийшип, хешерленишип дурлар. Мен үйтгешик бир хабар эшитмедик ялы, аркайынлыга салдым:

— Ёк, олар бир ашгабатлы танышларыны сорадылар. Менем ол адамы танаядым-да, саг-аман ишләп йөр — дийдим.

Оларың ичинде «Хәй, сыр бермеҗек боляң вели, бирзад-а бар-ов» диен маныда йити-йити середенлери-де тапылды, мөнрәклери болса, «Оң ялы болса ягшы-ла» дийип ыза чекилди. Гепиң гысгасы, мен өзүми рахат алып барамсоң, булар бир бада башымдан совулды. Эмма шондан соң мен өзүми өз башымдан совуп билмедим: бир гөвнүм «ягдайы болшы ялы айт, булар инди чага дәл» дийййәр, ене бир гөвнүм, «ёк, айтма, гая-гопуз ёкка, бидерек ере адамларың элини ишден соватма» дийййәр. Шейдип, мен ики одуң арасында галдым.

Догруданам, эгер мен ягдайы айтсам, эллери яраг-сыз адамларың бу ерде галмазлыгы мүмкин. Онсоң ызымыза барамызда, сен басмачылардан горкуп гачыпсың, халк арасында дүшүндириш ишлерини гечирмәнсиң диймеклери мүмкинди. Эгер ягдайы айтмасам, бирден бир трагики ягдай йүз берәйсе, «Ерли гурамалар саңа өңүнден дуйдурыпдыр, сен олары диңлемәнсиң» дийип, җогапкәрчилиге чекҗеклер.

Бу затларың хиҗисининем соңуны гөрүп гелен ёк, яңкы ики ёлбашчының гетирен хабары бир ярылмадык гарпыз. Олар ягдайларыны айдып, чыбыны ярдылар, ынҗалдылар, инди эсасы җогапкәрчилик оларың бойнундан айрылды, хейхат менде бар. Менем гачмайынам, хамышам хем галмайын дийип, башга бир чыкалга йүз урдум. Кака районы серхет якасыды. Гыссанылан вагты бирек-бирегe хабар эдер ялы, серхет билен бизиң отуран колхозымызың арасында телефон барды. Мен агшамкы ягдайы билип гелейин диен бахана билен колхоз башлыгының үстүне уградым. Ол мени мылайым гаршылады,

— Нәме карара гелдиңиз?

— Говусы, сиз бизиң үчин серхетден бирки адам сораң. Иң аматлысы шу: хем бизи горар, хем сиз басмачылара хөкүметиң бардыгыны ятладарсыңыз.

Ол эп-эсли ойланып отурандан соң:

—Шуның кем акыл дәл?—дийип, еңсесини гашады...

Мен багшыларың чыкышындан, спектаклдан өң томашачыларың өңүне чыкып, хәзирки ягдай хакында түррүң бердим. Басмачыларың халкдан өч алмак ислейәндигини, эмма оларың бу мейлиниң соңуның пучдугыны, социализме тарап ёла дүшен халкы хич бир гүйч билен саклап болмаҗакдыгыны, газаба мүнен халк көпчүлигиниң басмачылары күл-пеекун эдип ташлаҗакдыгыны, бизиң партиямызың ве хөкүметимизиң шу ишде халка уллакан көмек берҗекдигини айтдым. Шу пикирими соңлап-соңламанкам хем орта гүрпрәкде отуранларың бири:

— Ханы, басмачы-зат дийип, агзыны онтак-мунтак уруп дурма-да, багшы айтдырсана — дийди,

— Шу вагт маңлайындан отлайсаң-а, басмача эли дегмез вели, хайп, серхетчилер бар-да — диен икинҗи бири оңа мечев берди. Биринҗи сес ене гайталанды.

— Серхетчилер гиденсоң, киме сыртыны дирәркә?

Буларың шу хайбатындан соң бирден концерте башлаберсең, бу болмаҗакды. Шол себәпли мен басмачыларың халкың иң говы огул-гызларына каст эдйәндигини ятладым, шу отуран колхозчылары басмачылара гаршы берк дурмага, олары хөкман амана гетирмәге чагырдым. Шондан соң өңден гелйән дәби бозуп, биринҗи гезек спектакль гөркезмәге гиришдик. Мениң бейле этмегимиң себәби барды. Гетирен спектаклымыз колхоз гурлушына зыян бермек үчин план чекен басмачыларың

әхли азапларының рейган болшы хакындады. Шонуң үчинем хәлки йүзүни гараңка тутуп гүрлейән баззатлара ол спектакль ярамады. Олар отуран ерлеринден сахнадакы артистлери дашлап уградылар. Шу ерде хем хәлки чагырылан серхетчилер бизе көмеге гелдилер. Олар еке-екеден голларындан тутуп, шол беззатлары дашары ковдулар. Залың ичи сув сепилен ялы болды.

Мунуңам себәби барды. Томашачыларың хеммеси диен ялы гарамаяк халкды. Олар тәзе сунгата аңырсы билен дүшүнмеселер-де, оңа кән бир гаш чытып дуранокды. Хемме зады булашдырян шоларың арасында отуран ек-ярым ят элементлерди. Йөне шол ят элементлериң әхлисини дуран ерлеринде акылына айландырмак меселесинде йигриминҗи-отузынҗы йылларың томашачылары бираз пассиврәкди. Ынха, шол булагайлар шу гүнлер гелип, сахнадакы артисти кесеклеҗек болса, отуран көпчүлик деррев оларың шыхмүтрүни товларды. Мунуң нәме үчин шейле боляндыгыны делиллендирер ялы мен ылым адамы дәл, болса-да шу барада өзүмиң кәбир чакламаларымы орта атсам диййәрин.

Биринҗиден, басмачы хер нәме дийсеңем, басмачылыгына галярды: бигүнә адамы өлдүрени үчин, олары выжданының хорлаҗак гүманы ёкды. Олар элинден гелсе, өзи билен пикирдеш болмадык адамлары аңсатлык билен гүмлейәрди. Эдил шол пурсат бүтин көпчүлик аяга галаймаса, ол заманлар көп кишиниң еке чылик аяга галаймаса...

Хайп, шол вагт шейле болмады, бизи бир бада кесекледилер, зал сув сепилен ялы болансоң, оюн ене до-

вам этди. Соң багшы айтдырылды. Көпчүлик хезил эдинди.

Бизиң ятмалы жайымыза геленимизем шолды, бири ишикден этледи:

— Сиз хачан уграмакчы?

Мен мунуң дүзүвли адам дәлдигини яйданып дуршундан аңдым. Ислесем-ислемесемем, алдамалы болдум:

— Эртир ирденем бир айдым айтдырҗак, соң гүнортан гитмекчи,

Ол гелши ялы ызына доланды. Шейле гөнүмеллигинден чак тутуп, мен онуң өзүниң гайтмандыгыны, оны кимдир биринин иберендигини дуйдум. Деррев гарбак-гурбак эдиндик-де, ёла дүшдүк. Гиҗәниң яры чаклары Кака районының эп-эсли ёлуны алыпдык. Ызымыздан ат аягының сеси эшидилди. Буларың өз ызымыздан гелйән ковгучылардыгына хеммәмизиң гөзүмиз етикди. Адамларың арасында уллакан бир толгунма-да ёкды, мен ёлбашчы боламсоң:

— Кән артыкмач геплемәң, оларың ганыны гызды-райҗак гаты-гайрым я кечҗе сөз айтман. Дарыкмаң, рахат сөз уруң — дийдим. Гошумызы алып барян ара бакеш арабасыны саклады. — Арабаны сакламаң, герек болса, өзлери-де етер, ёлы довам эдиң — дийдим.

Шейдип бәш-он минут йөрәп-йөрмәнкәк, яңкылар ызымыздан етдилер, Гөрсем, буларың икиси хәлки серхетчилериң кованы. Олар ярагларыны шакырдадышып, хемле урдулар:

— Элиңизи галдырың!

Хеммәмиз элимизи галдырдык. Шол голумызы галдырып дуршума середйәрин вели, буларың шол икисинден бейлекилеринде яраг ёк. Дүнйәм гиңәп гитди.

— Ай, агам, гол галдырар ялы, биз яраглы адамлар дәл. Биз артист!

— Мен саңа артистиң нәмедигини гөркезерин — дийип, ол атындан дүшди. Мен ене:

— Нәме, сиз бизи өлдүрҗек боляңызмы? Бизи өлдүр дигиңиз-ә, хөкүмет сүре сөбүгиңизе дүшер. Онсоң эйгилик тамасыны этмәң. Говусы, өз гүнүңизе гезибериң — дийип етишмәнкәм, чүвдәме худуң ялы юмрук инди. Гөзүмден от чыкды, онянча икинҗи юмругам дегди, гөзүм гараңкырап йыкылдым. Бирхаюкдан туруп, даштөверегиме середйәрин, гошларымыз лай-ләш болуп ятыр, хер еррәкде, хер еррәкде адамларам ятыр.

— Хава, олар бизи өлдүрмесине-хә өлдүрмедилер вели, йөне гүлдүрмедилерем. Шол башда мени уран адам: «Өлдүрмәң, буламак ялаймалы эдиң» дийипдир. Буламак яламалы болмасак-да, ики гүн ише ярамадык.

Үчүнҗи гүн Какада чыкыш этдик. Ол районда бирнәче гүн гиҗе сагат үче ченли концерт берип, спектакль гөркезип гездик.

Бу урлуп сагалмак, гөргиниң соңы дәл экени. Йүрек гопдуран харасадың индики бири ене өңде — Байрамалы ёлунда гарашып дуран экени. Биз болсак ондан бихабар, бәрде оюн гөркезип йөрүс.

Багшылар билен он секиз адам болуп, гош арабамызың ызына дүшүп, обадан-оба айланып йөрдүк. Бир гүн Ёлөтен, Түркменгала районларының обаларына аралашдык. Спектаклдан соң бизиң ятан обамыза басмачылар чозды. Обаның әхли малыны сүрүп алып гитди, шоларың арасы билен бизиң йүк арабамызы чекйән ябымызы-да сылап гоймады. Биз болсак, эртир Байрамала гидерис дийшип ятырдык. Ызан-да чуванлыкдан соң, эртир ир билен колхоз башлыгының җайына бардык.

— Бизи бир Байрамала элтер ялы улаг берсеңизләң!

— Вах, җаным билен берҗек, малларың хеммесини әкитдилер. Говусы, сизе тракторберейин.

Биз трактор билен уградык. Таңрыгазан ябың гырасы билен барярдык вели, трактор бирден ызындакы фургоны зады билен сува чүмүп гитди. Фургон сува чүмүп барярка, мен онуң үстүндедим. Гөзүми элек-челек эдип бөкдүм, сувуң ичине дүшдүм. Сув ялпакды вели, шонда-да зордан чыкдым. Бейлеки адамларың хеммеси сува гарк болайдымыка дийип, ябың райышына чыкып, зовзулдап дурун. Хәли-шинди хем сува середйәрин, гөк-яшыл небитден башга гөрүпйән зат ёк. Мениң йүрегим агзымдан чыкып баряр. Йүзүп билмесең, этҗек алаҗың ёк. Бир салымдан соң «мөҗеклер», «телпеклер» сувуң йүзүне гайып чыкып башлады. Хернә ичимизде йүзүп билйән үч-дөрт саны марылы, красноводскли оглан барды. Олар хер чүменде, бир адамы халас эдйәр. Олар гарк боланлары ябың гырасына гетирип етишдиклери, менем олары башашак тутуп етишйәрин. Адамлар агызбурнундан эп-эсли сув гайдып, бираз ятанларындан соң, өзлерине гелйәрлер. Бу хөвпдан хеммәмиз аман-саг дынамызсоң, төверекдәки илатлы пунктларың әхлисине хабар етирдик. Көп вагт гечмәнкә, медицина көмеги гелди, онуң ыз янындан милиция етишди. Бир топар колхозчы хем гелди. Нәме үчиндигини-хә билмедим вели, шофери милиция алып гитди. Бизем Байрамалы шәхерине гетирдилер. Байрамалыда ягшы демимизи дүрсәмизден соң, отлы билен Чәрҗеве уградык. Онданам Амыдеряның үсти билен Дашховуза йөнелдик. Гышың өркүжи — январь айы болансоң, хова гаты совукды. Бирден деряның ортасында бизиң гәмимиз батды. Ол не өңе, не ыза — хич ере гымылдап биленокды. Ол-а асыл деряның ялпак ерине барып, сувдан ганып, буламак ялы болуп ятан чәгә сүсдүриләен экени. Мазалы, пилимиздадымыз бар экени, сува гирип, гумы газып, гәмини зордан чыкардык. Эмма болҗак иш болан экени, гәминиң бир ери дөвлүпдир, Өңдәки Дарганата районына ашып билсек, телпегимизи гөге зыңҗакдык. Өлүмиң өйүнде Дарганата өзүмизи атдык.

Бир мекдебиң җайына бардык. Хова совук, от янанок. Чөрегимиз җуда азды. Шейле ягдайда-да биз томашачылара хызмат эдйәрис. Олары тәзе социалистик сунгатың илкинҗи эсерлери билен танышдырярыс.

Олары тәзе сунгата имриндирмәге чалышярыс. Олары тәзе сунгатың чеперчилик гүйҗи билен тәзе социалистик хакыкатың җарчылары, тәзе хакыкатың ховандары этмәге чалышярыс.

Йигриминҗи-отузынҗы йылларың эдебияты-да, сунгаты-да өз өңүнде дурян шол борчларың хөтдесинден гелди. Халк өз эдебиятының, сунгатының максадына биркемсиз дүшүнди. Ол йылларың чеперчилик интеллигенциясының хем абрайы, бир тарапдан, тәзе медениетиң дүйбүни тутанлыгында болса, икинҗи бир тарапдан, оларың абрайы шол дөврүң әхли кынчылыкларына дөз гелмеги, шол кынчылыклары еңип гечмеги башаранлыгындадыр, дурмушы өзгертмек меселесинде партияның саг голуна өврүленлигиндедир. Бүтин эдебиятда ве сунгатда гиден сынпы гөрешиң җуммүшине аралашып, эдебиятың ве сунгатың партиялылыгыны гөзүниң гөреҗи дей горанлыгындадыр. Биз артистдик, догрусыны айтсак, бизиң теоретики тайярлык дережәмиз ягдайлыды. Йөне биз артистем болсак, Гайгысыз Атабаевиң, Халмырат Сәхетмырадовың, Чары Веллековың, Гурбан Сәхедовың, Ораз Тәчназаровың көпленч эдебият меселелери боюнча эдйән чыкышларының бирини сыпдырмандык. Шол вагтлар ылайта-да Ораз Тәчназаров билен Гурбан Сәхедов икиси эдебиятың партиялылыгы барада теоретики хем практики әхмиетли макалалар билен көп чыкыш эдерди. Ол вагтлар рус дилиндәки эдебият билен гызыкланып билмейәнимиз үчин, бизиң партия документлеринден соң эсасы үрч эдип окаянымыз шу ики авторды. Өзүм хакында айтсам, идеология фронтунда мениң «бейнимиң бекемегине» О. Тәчназаров билен Г. Сәхедов көп көмек эдипди.

* * *

Мен шу язгылара гиришмезден өң, түркмен медениетиниң йигриминҗи-отузынҗы йылларындакы ягдайына багышланан ылмы-дерңев ишлериң кәбирине сер салып

гөрдүм. Оларың ичинде бири-бирини инкәр эдйән пикирлерем бар. Бу ерде мениң олары дегширип, хайсының мамладыгыны субут этмек ниетим ёк, бейле везипе мениң борҗума-да гиренок. Йөне шол йылларың эдебият хем сунгат барадакы материаллары хакындакы җеделлери гөзүм билен окап, гулагым билен диңләним үчин, бир меселәни нытгасым гелйәр.

Кәбир ёлдашлар О. Тәчназаровың, Г. Сәхедовың шол йыллардакы айры-айры чыкышыны «матлаплайын пикирден халас болмадык»[1] зат хөкмүнде суратландырмакчы болярлар. Г. Буруновың хич ерде чап эдилмедик макаласына салгыланып, О. Тәчназаровың чыкышыны «языҗыны гөре-биле билкастлайын батгалыга чүмдүрмәге чалышмакдан башга зат дәл»[2] дийип дүшүндирйәрлер.

Мен Г. Буруновы говы танаярын, ол өмри өтйәнчә, бизиң театрымыз билен ишлешипди. Онуң 20—30-нҗы йылларда дүйпли ялңышлыкларың үстүнден бараны чынды. О. Тәчназаровың Г. Сәхедовың шол ялңышлыклары урмасы-да догруды. Шонуң үчинем мен бу меселеде тарых ылымларының кандидаты Какабай Байраммырадовың эелейән позициясының догрудыгыны[3], онун диййән сөзлеринде берк логиканың бардыгыны, онуң ынандырыҗыдыгыны йөрите ныгтасым гелйәр.

Хава, йигриминҗи йылларың сунгатына гайдып гелйәрин. Шол йыллар биз партия документлерини, О. Тәчназаров, Г. Сәхедов ялы шахсларың материалларыны окап тербиелениپдик. Сахна сунгатындакы дөредиҗилигимизде хем шоларың диййән сөзлеринден угур алмага

---

[1] Б. Шамырадов, «Ораз Тәчназаровың дөредиҗилик ёлы» Ашгабат, 1966, 16 сах.

[2] Б. Шамырадов, «Шахыр, драматург Г. Буруновың өмри ве дөредиҗилиги», Ашгабат, 1961. 58 сах.

[3] К. Байраммырадов, «Совешиҗең эдебият угрунда», 1970 й.

А. Гулмәммедов «Жума» спектаклында Степановың ролунда.

чалышярдык. Шол ыхласымызда хем биз ялңышман экеник.

Эмма бизиң сунгатымызы башга угра үндемекчи боланларам тапылыпды, биз велин оңа гитмәндик.

Биз хак билен нәхакы сайгарып билипдирис.

ГЕЛНИМ БӨРҮГИНИ ТАШЛАДЫ

Тәзе сунгата ир-гөзинден япышанам болсам, болуп гечйән өзгеришликлере дүшүнйәнем болсам, идеологиядакы сынпы гөрешлериң ичинде яшанам болсам, мениң билимим-дүшүнҗәм энтек чәклиди. Шуны йөрите ныгтамак билен, мен тәзе реалистик сунгатың четинден гирен йылларымам, Ашгабатда дүрли мекдеплерде окан дөврлеримем шол оба огланлык дуйгы- дүшүнҗелериниң менден арасыны ачмандыгыны яңзытмак ислейәриң. Иң бәркиси рус-ерли мекдебиниң окувчылары-да дүнйәгарайышларының гиңлиги, дурмуша дүшүнишлериниң чуңңурлыгы җәхтден бизден пархланярды.

Мен өзүмиң шол дөврүң иң тәсирли, хемме меселеде тәзе билен көнәниң пархыны тапавутлапдырып билйән, шоңа гарабам, өз идеалыны дурмуша гечирен яшлардан болмаплыгымы бир улы меселәниң үсти билен делилендирмек ислейәрин: олам мениң өйленишим!

1931-нҗи йылда зәхмет ругсадына чыкдык. Чары Рахманов икимиз одук-будук совгат алып, оба гитдик.

Оба барып, ядавлык зерарлы иррәк ятдык. Эртеси ирден дашарык чыкып серетсем, өйүмизиң ат гайтарым төверeги гиден мәхелле. Чары эййәм бу ере гелип, мениң турарыма гарашып отыр экени.

— Адам көп-ле, бу нәмекә? — дийип сорасам, Чары:

— Той боляр ахыры — дийди.

Мен онда-да тоюң өзүме дегишлидиги барада пикир хем этмәндирин.

Чары йылгырды. Ол тоюң мениң өйлениш тоюмдыгыны дуйдурды. Мен үстүмден сув гуйлан ялы болдум. Бир

бада утанжагымы-да, менден бидин иш эдилйәнлиги үчин гахарланжагымы-да билмедим. Чары маңа эп-эсли вагт «такал» окады. Эне-атаның гөвни, йигидиң аграслыгы хакында, дөвлетли ишиң сабыр-такат билен, келч-күлчсүз эдилйәндиги хакында гүрледи. Болжак ишиң эййәм боландыгыны, инди барып игенч игәңи сүртемегиң якымсызлыкдыгыны дүшүндирди. Гепиң гысгасы, мен хемме зада боюн болдум.

Шол йыллар мениң тоюм ялы той гечирйән интеллигент кәнди. Оларың өйленмеси кануны ягдайды, геп мунда дәл, мен гүррүңиң өзенини башга зада сырыкдырмакчы боларын: тәзе медениетиң өзүниң тәзе ритуалларыны дурмуша батыргай гиризмек меселесинде шол интеллигенция дийсең улы ишлер битиренем болса, оларың өзүниң ченданлар гөвүн ислегине етип билмейән пурсатлары болярды. Мениң өзүмем шоларың биридим. Эмма узагындан олар, барыбир, көнәниң зыянлы галындысындан чигит ялы зат гоянокды.

Мен муны өз дурмушымдакы икинжи бир әдим билен делиллендирмәге сынанышайын.

Хава, мен өйлендим. Эп-эсли вагт гечесоңам —1931-нжи йылың 6- нжы мартында хем гелними Ашгабада алып гайтдым. Ол гүнлер бизиң театрымыз Халкара аяллар гүнүне — 8-нжи Март байрамына тайярлык гөрйәрди.

Менише барамда, театрың партия гурамасының секретары:

— Эртир агшам 8-нжи мартда обадан аяллар гелжек. Сениң гелниң илки бирки агыз сөз айтсын, соң бөрүги, яшмагы зыңсын — дийди.

Мен гелними шоңа разы этдим.

Байрамчылык гүни илки революцияның аяллара берен азатлыгы хакында доклад эдилди. Докладдан соң мениң гелниме сөз берилди. Ол мениң өвреден сөзлерими гайталады-да, шол ерде бөрүкдир яшмагыны айлап ере урды. Соң онуң ызына эеренлерем тапылды.

Сөйүп алан болсамам, танаман алан болсамам, Биби говы гелинди. Дийсең адамкәрчиликли адамды. Соң ол театрда аял-гызларың гаты гыт вагты бизиң театрал студиямыза окува гирди. Окувы говы окаса-да, онуң актрисалык укыбы ёкды. Шонуң үчинем ол студияны гутарансоң бир бада театрда ишләп башланам болса, онда узак дурмады. Телеграф курсуна гирди, соң телеграфда ишледи.

Муны ятламак билен мениң дийжек болян задым: шол «бир бада гөвүн ислегини эдип билмедик» йигитлерем соң җемгыетчилик дурмушында, көнә гаршы гөрешмекде, тәзәни пропагандирлемекде көп ишлери битирйәрдилер. Шол дөвүр шу хили дүзедишлере мәтәчди, онуң уллакан гөрелделик, тербиечилик хәсиети барды. Бизиң өз дөврүмиз үчин битирен ишлеримизи диңе театр сахнасындакы роллар билен кесгитлемели хем дәлмикә, диййәрин, онуң шу зейилли гөзе «гөрүнмейән», «унудылян» сахыпалары хем бар.

ТҮРКМЕН ТЕАТРЫНЫҢ ДӨРЕДИЖИЛИК ИШИНЕ ДОЛЫ БАШЛАЙШЫ

Халк театр билен өвренишип башлапды. Инди оңа долы бахалы говы спектакллар герекди. Биз 1932-нжи йылың театр мөвсүмини Дмитрий Фурмановың «Питнечилер» пьесасы билен ачдык. Онда мен Шахабутдинов диен татар революционериниң ролунда чыкыш этдим. Онуң ызы яны билен Шиллериң «Галтаманлар» пьесасыны сахналашдырдык. Маңа бу пьесадан Франц Мооруң ролуны табшырдылар. Карль Моор билен Франц Моор икиси доган. Шу икиси хем бир гыза ашык боляр. Дашкы гөрки-гөрмеги боюнча Карль Моор Франц Моордан овадан, шонуң үчинем гыз Карлы сөййәр.

Франц Моор болса бу ургыны чекип-чыдап билмән, шол гызың Карлы сөени үчин габанчдан, гам-гуссадан яңа дәлирейәр.

Мен энтек дәли адамлары гөрмәндим. Шонуң үчинем бир гүн Ашгабатдакы нерв кеселлери кеселханасынын баш врачының янына бардым. Шол ердәки нерв кеселли адамлары, дәлилери кән сынладым. Оларың өзүни алып баршы, тебигаты хакында баш врачдан, бейлекилерден кән затлары сорадым. Ишден элим сыпындыгы, он-йигрими гүн шоларың янына гатнадым. Шондан соң Франц Моор образыны дөретмәге гиришдим. Шиллериң бу пьесаның үсти билен нәме дийҗек боляныны өврендим.

Францың образы мениң дөредиҗилигимде өрән улы орун тутды. Мениң үчин Франц ялы гүйчли образы дөретмек өрән улы еңишди. Томашачылар метбугат сахыпасында бу образа улы баха бердилер. Шунуң ыз яны билен театр «Еллар шәхери» диен пьесаның үстүнде ишләп башлады. Инди мен иңлис халкының урп--адатыны, дүзгүн-тертибини өвренмели болдум. Мексона дегишли эдеби материаллар билен танышдым.

Мексоның иң көп ишләп кәри — телеграф. Ким бир кәрде көп ишлесе, шол кәриң хәсиетлери билен өвренишип гидйәр. Меселем: чопан гепләнде, элмыдама гечиниң шахындан, гойнуң гуйругындан мысал гетирйәр, себәби гиҗе-гүндиз гөрйән зады, шол.

Ишчи гепләнде, элмыдама мысалы заводдакы машынлардан, станоклардан, турбалардан гетирйәр. Дирижёр болса, хатда ил ичинде гепләп дурка-да ики элини дек дурузып биленок.

Эгер Мексоның хем өмрүниң көп бөлеги телеграфда гечен болса, онуңам өзүниң бир дүнйәҗиги болмалы Мен илки бада пьесаны окамда дуйман экеним. Эмма шол текстдәки «экекек» онуң өз телеграфчылык хүнәриниң басан мөхри экени. Мен оны телеграфа барып, гызлар билен гүрлешенимден соң билип галдым.

Мексон мениң говы гөрйән ролларымың бири. Оңа сиңдирен зәхметим ерине дүшди. Мен оны хәзирем хөвес билен ятлаярын.

Шу ролуң биринҗи сахна чыкан гүнүнден мениң адым «экекек» болды. Көчеден гидип баряныңы таныш

адам гөрәйсе, саламдан өң маңа «экекек» дийип гыгырярды. Шол образы шу гүнлерем ятлаян адамлар бар.

1934-нҗи йыл мениң үчин өсүшиң тәзе бир басганчагы, багт йылы болды. Шол йыл маңа Гоголың «Дерңевчи» пьесасында шәхер хәкиминиң ролуны ынандылар. Роль җогапкәрлиди. Шол себәпли мени тайынлык гөрмек үчин бирнәче ай Москва командировка ибердилер. Мен Москвада «Дерңевчи» спектаклы хакда, пьесаның тарыхы, чеперчилиги хакда көп материаллар билен таныш болдум. Рус обаларына гидип, рус дурмушыны ичгин сынламага етишдим.

Мениң яшаян мыхманханамың агзында бир гарры швейцар дурарды. Ол маңа көне заманда русларың нәхили яшандыгы хакда көп затлар айдып берди. Етмиш бәш яшлы бу гарры бүтин өмрүни шу кәрде гечирипдир. Мыхманхананың директоры оңа адамлары мылайым гаршы алып, мылайым угратмагы табшырыпдыр. Бу гарры бар гүйҗи билен директорың айданыны ерине етирмәге чалышяр. Эмма секиз сагат аяк үстүнде дуруп, мылайым гаршы алмак, мылайым хем угратмак кын.

Мен бир гүн шу яшулының нәдип мыхманлары мылайым кабул эдишине хем мылайым312 уградышына сын этдим.

Сагат ир докузларда чыкып гитдим. Ир билен, энтек ядаманка, ол мени өрән мылайым йылгырып угратды. Сагат дөртде гелдим, яшулының йүзи күлҗерипдир, товлы мурты салланыпдыр, эл-аягы эртиркиси ялы дәл, гаты хаял гымылдаяр. Онуң не гөзи йылгыряр, не йүреги, не-де агзы. Ол шонда-да мылайым болҗак боляр, эмма боланок, ясама чыкяр.

Шу яшулының соңкы йылгырышыны мен өз ролумда пейдаландым. Хлестаков мыхманханада ятырка, янына шәхер хәкими гелйәр. Хлестаков шәхер хәкиминден, шәхер хәкимем Хлестаковдан горкяр. Шәхер хәкими яранҗаңлык эдип йылгырҗак боляр, эмма горкусындан йылгырып билмән, йөне ики додагыны чекйәр,

хем деррев йыгнаяр. Ине, шужагаз-деталы мен шол швейцардан огурладым.

Шэхер хэкиминиң образыны дөретмек үчин рус сахнасының улы-улы уссатлары Качалов, Москвин дагы билен душушдым, оларың берен маслахатларындан пейдаландым. Шол зерарлы болса герек, шэхер хэкиминиң образы көп нагышлы, дүрли реңкли, гызыклы хем дүшнүкли болуп чыкды. Мениңем шэхер хэкимини дөреден болмагым мүмкин, йөне шэхер хэкими-де мени дөретди, мен артист хөкмүнде шуны боюн аляры. Образы өз дүнйэсине, өз тебигатына гиризмек меселесинде, дүрли ныгышлары, штрихлери, деталлары ерини билип уланмак меселесинде шэхер хэкими маңа көп затлары өвретди. Ол маңа иң бир овунжак затлары-да өз еринде, өз вагтында уланмагың нэхили эхмиетиниң бардыгыны өвретди, шол овнук затлардан сахнада атмосфера дөрейэндигини, сахнада жанлы дурмуш гидйэндигини өвретди. Ине, шол себэпли хем мен «шэхер хэкими мени дөретди» дийййэрин. Ол мениң шол чака ченли сахна сунгаты хакында билен затларымың барыны тертибе, форма салмагы өвретди,

Шу образдан соң маңа Түркменистан ССР-ниң ат газанан артисти диен хорматлы ады дакдылар. Мени Меркези Ерине етирижи комитетиниң члени эдип сайладылар. Яшар ялы жай, улы-улы сылаглар бердилер. Улы той гурдулар, себэби ТССР-иң ат газанан артисти диен ат башга хич кимде ёкды, оны биринжи болуп алмак мениң пайыма дүшүпди.

А. С. Пушкиниң «Бакжасарай фонтаны» пьесасыны ишлэп башладык. Бу пьесада мен Грей ханың ролунда чыкыш этдим. Халк бу спектаклы өрэн говы кабул этди, себэби мунда айдым-саз, танс барды. Шу ерде биз өзүмиз үчин бир улы хакыкаты ачдык: халк айдым-сазлы оюнлара айратын улы сарпа гойяр экени. Шонуң үчинем биз, ур-тут, Хожанепес Чарыев билен Базар Амановың «Зөхре-Тахыр» пьесасыны сахнада гойдук.

Оны Базар Аманов икимиз сахналашдырдык. Тахырың ролуны Хожав Аннадурдыев, Зөхрэниң ролуны М. Фаражева хем Багирова ойнады.

Москвадан көпчүлик айдымыны өвредйэн хормейстер хем-де айдымларың сазыны язмак үчин композитор Адриан Шапошниковы чагырдык. Оларың сес алян магнитофонлары бар экен. Биз газал айдылышыны айдып берйэрис. Олар бизиң сесимизи язярлар. Соң шол айдымлары саза гечирйэрлер. Бу Түркменистанда гойлан биринжи сазлы драмады. Ол бизиң театр сунгатымызың ил ичиндэки абрайыны бир гез ёкары гөтерди. «Зөхре-Тахыр» спектаклының билети он бэш гүн өңүнден сатылярды. Мунуңам себэби дүшнүклиди: халк өзүниң милли эсерлерини говы гөрйэрди, ылайта-да оны саз-сөхбете «долап» берсең говы гөрйэрди. Бу факт эййэм икинжи бир хакыкатың үстүни ачды: түркменлере опера ве балет сунгаты герекди. Нэче айлап ызы үзүлмэн гитсе-де, «Зөхре-Тахыр» спектаклының томашачысының эгсилмезлиги халкың опера ве балет театрына сувсанлыгының аламатыды.

Шол йыл мени театрың директоры везипесине белледилер. Мен шол йыл театрың сахнасыны айланян сахна өвүрдим. Ол бизиң ишимизи еңиллешдирди.

ХАЛКЫҢ ЫНАМЫ

Отузынжы йылларың икинжи ярымының орталарында мени Москваның Чепер театрына окува ибердилер. Окув гызыклы гечйэрди. Ол маңа сахна сунгатының тилсимлерини, гизлин сырларыны сахылык билен өвредйэрди. СССР Язьжылар союзының биринжи гурултайындан соң социалистик реализм методының эсасы принциплери умумылыгына аланында айдыңлашыпды. Онуң конкрет меселелери догрусында жеделлер гидйэрди. Жеделлер диңе эдебият мейданында дэл, эйсем театр сунгатында-да аз боланокды.

Московның Чепер театры сахна спецификасына социалистик реализм методының берйән бай мүмкинчиликлери хакында маңа көп затлары өвредип йөрди. Окув гутарыпды, мен экзамене тайынлык гөрйәрдим. Ине бир гүн ир билен Москвадакы хемишелик векилханамыздан бири гелди-де, сени чагырярлар дийди.

Векилхана барсам, адамларың кейпи көк, олар мени гутлаярлар. Мен нәме-нәмедигине дүшүнмән, аңк-таңк болуп дурун. Онянча бири элиме бир телеграмма тутдурды. Мени ТССР Ёкары Советине депутатлыга кандидат гөркезипдирлер.

Векилхананың ёлбашчысы:

— Шу гүн агшам уграмалы. Агшам сагат 7-де шу ерик гелмели — дийди.

Мен барып, мугаллымлара ягдайы айтдым. Олар бегендилер. Затлары йыгнашдырып, машын үчин көчә чыканымам шолды, бир йигит гелип:

— Сиз Гулмәммедовмы? — дийип сорады.

Мен шолдугымы айдан бадыма хем: — Мени сизиң ызыңыздан ибердилер, мен шофёр, машына мүнүң, сизе гарашып отырлар — дийди.

Айдылышы ялы экени. Стол ныгматдан долы. Хемишелик векилхананың башлыгы мениң билен отуран адамлары танышдырып, мени гутлады, мениң саглыгыма тост гөтерди. Отуранларың көпүси мениң саглыгымы, ишде улы үстүнлик газанмагымы арзув эдип, тост айтды. Соң маңа сөз бердилер. Мен бу ёлдашларың мениң хорматыма шу ерик гелмеклерине, айдан якымлы сөзлерине миннетдарлыгымы айтдым. Партиямызың, хөкүметимизиң ве халкымың менден эдйән тамасыны өдемек үчин бар гүйжүми гайгырмажакдыгыма сөз бердим.

Отлының гелмели вагты голайлады, сачак башындакы отуранлар болуп, барымыз вокзала гитдик. Олар мени юмшак вагона мүндүрип хошлашдылар. Мен отлуда гелйәркәм, сайлавчылар билен душушыкда айтжак

сөзлерими җемледим, оны бир кагыза язып, бирнәче гезек окап чыкдым.

Диң салып гөрсем, бир ерден оркестриң сеси эшидилйәр. Сагадыма серетсем, сагат даңдан бәш, Пенҗирәни ачып серетсем, Байрамалы. Вагондан дүшдүм велин, Пушкин адындакы рус дөвлет драма театрының колективи дашыма үйшди. Әхли аладалары үчин олара миннетдарлык билдирдим. Марыда Кемине адындакы театрың коллективи билен мени кандидатлыга гөркезен колхозчылар өңүмден чыкды. Сайлавчылар билен душушык дийсең говы гечди. Еке бир гезек дәл, марылылар мени соңам нәче гезек депутатлыга кандидат гөркезипди. Менем олара йүштүмиң чатдыгындан хызмат эдипдим. Халкың ынамыны өдемәге чалышыпдым. Ашгабада гелен бадыма, мени өз театрымызың чепер ёлбашчысы эдип белледилер. Ене көпчүлигиң ынамы...
Мен театрың дөредиҗилик мүмкинчилигине долы герим бермек үчин улы план дүзүп, хөвес биленише башладым. Гаража Бурунов билен Базар Амановың «Кеймир көр» пьесасыны сахналашдырмагы арзув эдйәрдик. Шонданам ише гиришдик. Мен Кеймириң ролуны говы гөрйәрдим. Маңа шол ролы хем ынандылар. Кын ери, Кеймир көр хакында документ, тарыхы язгы ёкды. Мен онуң калбына, херекетине халкың ислег-арзувларыны салмалыдым. Шейле говы, башарныклы адам болмаса, онуң халкың йүрегинде орун алмагы мүмкин дәл, мен образ дөретмәге гиришмезден өң, илки билен, шу хакда ойландым. Оңа шейле сөйги дөредйәҗек материаллары агтарып башладым. Халк ичиндәки роваятлары өврендим. Шу алада хем маңа пьесадакы Кеймири гинелтмәге, өсдүрмәге мүмкинчилик берди.

Бүтин халк көпчүлиги-де, метбугат-да, доганлык халкларың ады белли театр танкытчыларыдыр сахна уссатлары-да Кеймир образының дөредилишини халаман дурмады. Шу образ мынасыбетли ТССР Ёкары Со-

А. Гулмәммедов король Лириң ролунда

ветиниң Президиумы түркмен театр сунгатыны өсдүрмекде битирен ишлерим үчин маңа ТССР-иң халк артисти диен хорматлы ады дакды.

Республикада шу ада ене-де биринҗи гезек мынасып болан мендим. Мунуң өзи 1939-нҗы йылда болупды.

МЕНИҢ ОПЕРА ВЕ БАЛЕТ ТЕАТРЫНА ГАТАНҖЫМ

1940-нҗы йылда, ТКП Меркези Комитети мени дөрт ай мөхлети билен доганлык республикалара командировка иберди. Мениң везипәм доганлык республикаларда опера ве балет театрларының нәхили ачыляндыгыны, оларың иш тежрибелерини өвренмекден ыбаратды. Мен Баку, Ереван, Тбилиси, Минск, Киев, Таллин, Рига, Вильнюс, Ленинград, Москва, Дашкент, Фрунзе, Алмаата, Душенбе ялы шәхерлери айланып, олардакы опера ве балет театрларының иш тежрибелерини өврендим. Ол республикаларың хеммесинде опера ве балет театрларының дөрейши бирмеңзешрәкди. Илки сазлы драма, оперетта, соң сазлы комедия гечип, ондан соң опера театры ачыляр экени. Бу стадиялары еке-екеден гечмәге бизиң вагтымыз ёкды. Биз 1941-нҗи йылда опера ве балет театрыны эдиндик. Онуң томашачысы кән болмады. Шонуң үчин девлет филармониясыны-да ачдык. Онда диңе багшылар дәл-де, опера театрына голай әхенде айдым айдян багшылары хем айтдырдык. Шейдип, «Зөхре-Тахыр» спектаклы үчин йыгнан хорумыза гатнашян айдымчыларың хем-де тансчыларымызың говуларыны опера ве балет театрына бердик. Өзүмиздәки багшылары, сазандалары болса, филармония гечирдик. Мениң какам Гулмәммет хем сазанда болуп, филармония барды. 1945-нҗи йыла ченли шонда ишледи. 1945-нҗи йылың 22-нҗи майында хем арадан чыкды.

ХЕР КИМ ӨЗ КӘРИНИҢ СОЛДАТЫ

1941-нжи йылда немец басыбалыҗылары гапыллыкда бизиң Ватанымызың үстүне чозды. Бизиң көпмиллетли гахрыман совет халкымыз бу вагшы душманың гаршысына баш гөтерди. Бизиң коллективимиз хем бүтин дөредиҗилик гүйҗүни душманың гаршысына гөнүкдирди. Биз Ата Говшудовың «Гөроглы», Базар Аманов билен Гараҗа Буруновың «Кеймир көр», Корнейчугың «Фронт» ялы эсерлерини репертуара гошдук. Бу эсерлер халкың янбермез рухы, ватанчылык дәби хакындады. Халка шу хили эсерлер герекди. Бизиң театрымыза хем гөни фронт дурмушындан гүррүң берйән милли пьеса герекди.

Уршуң илкинҗи йылларында Гурбан Дурды түркмен эсгерлериниң ичинде биринҗи болуп, Совет Союзының Гахрыманы диен ады алды. Ол ат тутуш түркмен халкының абрайыды. Берди Кербабаев, ур-тут, «Гурбан Дурды» пьесасыны язды. Оны сахнада гоймагы маңа табшырдылар. Спектакль өз дөврүнде ойнамалы ролуны ойнады. Онуң томашачысы-да аз болмады.

1942-нжи йылда фашистлер Ленинградың дашыны габады. Ленинградың халкына азык етирмек кын болды. Доганлык халклар агзындакыны бөлүп, ленинградлылара иберди. Түркмен халкы хем Ленинграды гораян гахрыманлара бир эшалон иймит ёллады. Шол эшелоны Ленинграда элтип говшурмага бәш адамдан ыбарат векил белленди. Мен хем шол векиллериң арасындадым.

Ашгабат вокзалында бизи дабара билен уґратдылар. Сөз сөзледилер. Сизиң ынамыңызы өдәрис, иберйән азыгыңызы хак эесине говшурарыс дийип, бизем сөз бердик.

Он дөрдүнҗи гүнде Москва бардык, себәби демир ёлда бизе гөрә гыссаграк йүклер барды. Бизи саклап, хәли-шинди шолары уградярдылар. Москва барамызсоң,

бизи аңрык—Ленинграда гойбермедилер, себәби Ленинграда тарап ёла дүшен затларың хеммесини фашистлер бомбалаярды.

Бизиң ёлбашчымыз Түркменистан ССР Ёкары Советиниң Президиумының башлыгы Аллаберди Бердиевди, Ёлдаш Бердиевден ругсат алып, Юсуп Өвезов икимиз шу азыгы Ленинграда элтмегиң чәресини аңтап уградык. Оны гөрүп, муны гөрүп, ахыры эшелона ёл ачдык. Эп-эсли ёл гечемизсоң, душман самолётлары бомба ягдырып уграды, ёлумызы кесди. Саг тарапдакы топчуларымыз бизи голдамак үчин гитлерчи гыргылары ока тутды. Олар икинҗи гезек ене чозды, топчулар олары ене ока тутды.

Эртеси ирден бизиң гошунымыз ёлуң зепер етен ерлерини дүзедип берди. Вагонларың бириниң үстүне топ отурдып, оңа топчулары беркитди. Биз ене ёлумызы довам этдик. Эмма ене узак гидип билмедик, Ленинградың отуз километр голайына барамызда, немецлер Волховстройдан бәш километр дашлыкдады. Гырак-бужакдакы ач-яланач чагалар дашымызы галлап алдылар. Олара нан герекди, Биз ики вагон чөреги, колбасасы билен шол чагалара пайладык.

Бизиң өңүмизден дөрт саны генерал чыкды. Биз олара ягдайымызы, ниетимизи дүшүндирдик. Олар бизин вагонларымызы кабул эдип алдылар.

Бизи Меркези штаба алып бардылар. Шол ерде биз Ленинград фронтуның командующиси ёлдаш Жданов билен телефон аркалы гүрлешдик. Ол:

— Түркмен халкына биз тарапдан көп-көп саг бол айдың. Хәзир сизи Ленинграда гетирмек улы кынчылык дөретҗек. Сиз гетирен затларыңызы гаршы алан генераллара табшырсаңыз, бизе табшырдыгыңыздыр. Индики сапар гелйәнчәңиз, Ленинград габавдан чыкар. Шонда аркайын гелерсиңиз — дийди.

Шол гүнүң эртеси бизи уршуң болуп дуран ерине экитдилер. Шейдип мен фронт дурмушыны-да гөрдүм.

Соң Москва гайтдык. Онданам Ашгабада гелдик.

Шондан соң мен Б. Кербабаевиң «Гурбан Дурды» пьесасының кәбир ерлерине фронт деталларыны гошдум. Онуң сахнадакы ритмини чалтландырдым. Ыз яны биленем театр Константин Симоновың «Рус меселеси» пьесасыны гоймага гиришди. Ачык айданымызда, әхли ишимиз фронт темасы болды. Тылдакы адамларың җанларыны аяман зәхмет чекиши, фронтдакы эсгерлериң, офицерлериң алдым-бердимли сөвешде газаняң үстүнликлери — ине театрың өрки шу ики меселеден ыбаратды.

Уруш йыллары фронтчулар сөвешипди, оларың гапдалы билен тылдакыларам өз орнунда зәхмет сөвешини гурупды, хер ким өз орнуның солдатыды. Бизиң театрымызың коллективи-де шол йылдакы сөвешжең солдатларың өзболушлы отряды болупды. Муны мен 1945-нжи йылың 9-нжы майында —Еңиш гүни хемме вагтдакыдан бетер дуйдум,

МАГТЫМГУЛЫ БАРАДА СПЕКТАКЛЬ

Ашгабатда ер титрәнде, театрларың хем җайлары йыкылды. Бизиң театрымыз Чәржев шәхерине гөчди, бир йылдан соң хем Мара гөчүп гелди. Мара гөчүп гелемизсоң, Берди Кербабаев түркмен халкының бейик шахыры Магтымгулы хакындакы пьесасыны гетирди. Бизем оны сахнада гоярман болдук.

Магтымгулының нәхили адам боландыгыны, онуң нәме үчин халкың йүрегинде ер эеләндигини мен илден сорамалы дәлдирин өйдүп йөрдүм, себәби шол чака ченли мен Магтымгулыны өзүмден көп окан адам бардыр өйдемокдым. Мен шахыры тутушлыгына диен ялы ятдан билйәрдим.

Пьесаны элиме алып, Магтымгулы образы хакында ойланып башладым, шонда ёкаркы чакымың биртараплыдыгына гөз етирдим.

Адам бәрде бир топар затлары өз яныңдан, асыл ил ичинде-де билйән дийип йөрсе-де, бирден шонуң җогапкәрчилиги бойнуна дүшүп отурыберенде дарыгар экени. Шонда китаплардан, бейлеки документлерден хемаят исләр экени. Илден делалат гөзләр экени.

Магтымгулының ролуны бойнума йүкләнлеринден өң, хернәче арзув эдип йөрсем болсам, менем ил-гүне сала салмагы макул билдим. Бир гүн Марыдакы, онуң голай-голтумындакы яшулулары дашыма йыгнап, йүрегимдәкини айтдым:

— Яшулулар, сизден бир хайыш бар: Магтымгулының сураты-ха ёк, бу заманлар онуң «даш кешби пылан хилиди, хәсиети шейледи» дийип айдар ялы, онуң билен табакдаш болан адамам ёк. Барыбир, шоны билжек болмалы. Сиз Магтымгулыны дашкы сыпаты боюнча, эдим-гылымы боюнча нәхилирәк адам хөкмүнде гөз өңүне гетирйәрсиңиз? — дийип сорадым. — Гараз, бир зат айдып берсеңиз — дийдим.

Гоҗалар бейле совала гарашмаян экени. Олар бирибириниң йүзүне середишдилер-де, дымдылар. Маңа нәме-де болса оларың, гараз, бир зат айданы герекди:

— Ялңышаймалы дийиб-ә чекинишип отурмаң, мен өзүме герегини аларын.

Бираз вагт гечeнсоң, гүрзелек сакгаллы яшулы:

— Магтымгулы — даяв, гүр чал сакгаллы, бугдайреңк, улы тегелек гөзли, көп гезен, көпи гөрен адам болан болаймасын — дийди.

Онуң гапдалында отуран бейлеки бири илгезиклик этди:

— Мен-ә шол биз ялы бир адаты адам дәл-де, үйтгешик перишде ялы бир зат болдумыка дийййәрин.

Соң хер ким бир зат айтды.

— Мен-ә Магтымгулы йөрәнде-де, ере середип йөрейән, сөзләнде-де, йүзүни ашак салып, ойланышыклы

А. Гулмәммедов Магтымгулының ролунда

сөзлейән, хер сөзүң манысыны акыл сүзгүҗинден гечирйән адам болдумыка дийййәрин.

Шу зейилли гүррүңлер шу меселеде маңа көмек этди дийип, анык бир зат айдар ялы дәл. Оны окыҗыларам дуйяндыр. Йөне өз кәринден сәхел үшүги болан адам ёкаркы сөзлерден өзүне герегини алып билер. Бу гүррүң «Геңешли бичилен дон гысга болмаз» диенлери болды. Ол маңа, эсасанам, Магтымгулының хич хачанам гахара ёл бермәндигини, сабыр-такады гиң гөврүмлилиги билен төверегиндәкилерден пархланандыгыны аңзытды. Спектаклда мен хер әдимде онуң шуҗагаз тарапыны ныгтамага чалышдым. Соң-соңлар ойланып гөрдүм вели, Магтымгулы образының шу меселедәки йүки еңилем болмандыр.

Мен муны Б. Кербабаевиң «Шахыр» драмасы боюнча дөредилен спектакль барада айдярын. Эмма хәзирки Академики театр еке спектакль билен канагатланмады. Хас ыбалырак болар диен ниет билен Гылыч Кулыевиң «Ёвуз гүнлер» романы боюнча язылан адыбир пьесаны хем сахнада гойды. Марының Кемине адындакы областъ драма театры хем Таңрыгулы Тагановың «Көкенли йүзүк» пьесасыны сахналашдырды. Биз онуңам эсасы өркүниң Магтымгула багланандыгыны гөрдүк. Режиссёр Алты Гарлыев хем «Магтымгулы» атлы кино дөретди. Буларың хеммесини-де халк халаман дурмады, олар Магтымгулы барада томашачылара белли бир дережеде дүшүнҗе берди.

Түркмен театрал сунгаты сөз уссатларының дөредиҗилигине гайта-гайта доланып гелди. Эгер Академики театр Базар Амановың «Молланепес» пьесасыны гоян болса, Марының Кемине адындакы театры Таңрыгулы Тагановың «Ышк мүлкүниң шасы» пьесасыны гойды. Эгер Академики театр Базар Амановың «Кемине» пьесасы эсасында оюн гоян болса, Опера ве балет театрымыз «Кемине ве казы» операсыны халка хөдүрледи.

Мениң бу фактлары үрч эдип санамагымың өз себәби бар. Сөз уссатларының бейик образыны дөретмек үчин, оларың яшап, сөвешип, дөредип гечен дөвүрлерини сахнада жанландырмак үчин биз гаты көп ыхлас этдик. Ыхласымызың белли бир дережеде мырат болан ерлери-де бар. Эмма зәхметини терезә салып, өз азабының нәхили чыкандыгыны гөзи билен гөрмәге ымтылян реалист художник хөкмүнде айтсак, шол спектакллар бизиң Магтымгула, Кеминә, Молланепесе тешне калбымызы гандырып билмеди. Олар жуда йөвсел, еңил, эжиз гелди.

Шейле эжизлигиң, бәрден гайтмаларың себәплерини бирин-бирин гөркезип дурмак ниетим ёк, муны сунгаты өвренижилер, эдебиятчылар өз вагтында белли бир дережеде айдыпдылар, ене-де айдарлар. Йөне мен шоларың йөрите ныгтамадык задыны гөнүмелрәк формада айтсам диййәрин.

Бизиң шол спектаклларымызда Магтымгулының, Кеминәниң, Молланепесиң ямана, шер ишлере гаршы сөвешжеңлик пафосы сиңңитли суратландырылмады, олар жуда гөнүмел шекиллендирилди, оларың ички хыжувы, ички драматизми окыжа-да, томашача-да канагатланарлы дережеде етмеди.

Бизиң шол спектаклларымызда сөз уссатларымызың яшан дөврүндәки тутуш халкың эдеп-экрамы, этикасы, ынанч медениети, дуйгы-дүшүнжелериндәки сыпплылыгың дережелери-бир сөз билен айданында, хемме зат бабатдакы тарыхылык сакланылмады. Ол шахырларың херси өз яшан, дөреден йылларындакы «өйлерине» — тарыхы дөвүрлерине гиризилмеди, олар, гөвнүңе болмаса, жуда бәрки асырлардакы тарыхы шертлере салынды.

Бизиң шол спектаклларымызда умумы дөвүр етерлик өзлешдирилмеди. Дөврүң Магтымгулыны, Кеминәни, Молланепеси — Магтымгулы, Кемине, Молланепес эден анык тарыхы меселелери, проблемалары тапылмады, шол себәпли хем оларың ылхам чешмелериниң гөзбашыны дырмалан шол дөвүр үчин адаты, дурмушы вакалар кемтерлик этди, шол себәпли хем оларың шахырлык кешби хакыкы өз бейиклигинде өр-боюна галмады.

Бизиң шол спектаклларымызда сөз уссатларымызың өзлериниң шахсы дурмушы бүтинлей ятдан чыкарылды. Шол себәпли хем ол шахырлар тарыхы шахс хөкмүнде сахна образы аркалы томашачыларың калбына гирип, онда өмүрлик юрт тутунып билмеди.

Ине, ёкарда атлары агзалан шахырлар хакындакы эсерлер барада мен хәзирликче шулары айтмак билен чәкленйәрин. Магтымгулы, Кемине, Молланепес ялы гениллериң долы бахалы тәсин образыны дөретмегиң бизиң неслимизе эйгертмәндигини айтсам, шу угурдан жан чекен адамлар менден гаты гөрмесинлер, чүнки оны мен айтсам-айтмасам-да, ол-тарыхы хакыкат. Биз иң болманда хәзирки яш неслиң шу бабатда гойберен кемчиликлеримизи говы өзлешдирмеклери үчин, шол кемчиликлери еңип гечмеклери үчин, бу тарыхы хакыкаты хөкман айтмалыдырыс. Бу гениллериң образыны дөретмек бүтин түркмен халкының жана-жан боржудыр.

Гүсейин Мухтаров өзүниң белли драмасыны — «Аллан аганың машгаласыны» дөретди. Бизиң театрымызың коллективиниң бу эсере сыны отурды. Оны гоймага гиришди.

Маңа Аллан аганың ролуны табшырдылар.

Аллан аганың улы дөвлетли машгаласы бар. Оларың ичинде бир член тутуш машгала када болуп гирен тертиби бозяр. Тутуш машгала шоны ёла салмагың угруна чыкяр. Пьеса шу гүнки дурмуш хакында гүррүң беренсоң, ондакы образлар өз замандашларымыз болансоң, Аллан образыны дөретмек кын болмады. Мен оңа жемгыетчилик әхмиетли маны бермәге чалышдым,

оны аталы-оглуң адаты шахсы чакнышыгы диен ялы дар рамкадан дашары чыкармага ымтылдым. Шол ниетим хем баша барды.

Образың шовлы чыканлыгы үчин, мен Совет Союзының Дөвлет байрагына мынасып болдум. Умуман, бу спектакль бизиң актёрлар коллективимизиң чеперчилик хем техники гүйҗүниң бихал дәлдигини, эгер говы эдеби материал, актёрларың «дилине дүшүнйән» режиссёр тапылса, оларың улы ишлери битирип билҗекдиклерине гүвә гечди,

Муны коллектив икинҗи бир җанлы мысалың үсти билен субут этди. «Аллан аганың машгаласындан» соң Шекспириң «Отелло» эсерини сахна чыкардык. Отеллоны җанландырмак мениң пайыма дүшди. Мен Москва барып, Шекспириң кабинети диен бир окалгада бирки ай диңе материаллары өвренип гездим. Илки бада Шекспириң тутуш дөредиҗилиги хакындакы монографияларың иң сайлантгыларыны окап чыкдым. Соң өз ролума дегишли материаллары дәнеләп уградым.

Англия, Америка ялы кәбир юртларда Отеллоның нәхили ойналандыгы, олара танкытчыларың гарайшы билен таныш болдум.

Буржуаз идеологларының реакцион үндевине уйян дашары юрт артистлери Отеллоны вагшы, медени «дүнйәден» бихабар адам хөкмүнде суратландырярлар.. Элбетде, Отеллоны бейле кешбе салмак Шекспириң адам кәрчилик, дурмуш хакындакы философиясыны ёймакдан башга зат дәл. Эмма реакцион дүзгүниң торуна дүшен сунгат ишгәрлери дүнйә медениетиниң генҗи-кәнини-де шейдип харламакдан гайданоклар. СССР-дәки театрал сунгатың танкыды бу меселәниң әхли сыясы хем идеологики, чеперчилик үйлерини ачып гөркезипдир. Шонуң үчин мен бу хакдакы гүррүңи кесип, өз меселәме гечейин.

Шол йыллар Отеллоны Москваның Кичи театрында Остужев ойнаярды. Бир гүн мен Кичи театра Отеллоны

гөрмәге бардым. Остужевиң ойнайшы маңа ярады. Мен оюн гутарандан соң, гутламак үчин Остужевиң грим җайына бардым. Ондан нәхили материаллары пейдаланандыгыны сорадым. Ол екән-екән санады. Икимизиң эдеби чешмелеримиз биррәк экени. Соң ол менден

А. Гулмәммедов Отеллоның ролунда.

Отелло образының дөредилишиниң нәхилидигини сорады. Мен гөвнүме гелши ялы:

— Умуман, гаты говы. Йөне гөвне болмаса, сизиң Отеллоңыз халыс совукганлырак ялы, ол тебигаты боюнча бираз ганы гызгынрак болмалы. Сиз оны халыс гөдек этмеҗек болуп, герегинден артык көшешдирипсиңиз — дийдим. Остужев маңа көп саг бол айтды. Шу меселә гелҗекде үнс берҗекдигини айтды.

Ашгабада доланып геленимден соң, Отеллоны гоймак үчин Николай Теппер диен режиссёры чагырдык. «Отеллоның» репетициясы башланды. Эмма режиссёрың Отеллоны гөрши мениң Отеллоны гөршүмден башгача. Ынха бир сахнада ики Отелло. Иң кын ери-де ол-а өз Отеллосының хакыкы Отеллодыгына мени ынандырып биленок, менем оңы ынандырып билемок. Режиссёр өз гөрши боюнча Отеллоны спектаклда үч гезек өзүнден гидерип йыкяр. Онуң бу ниети мениң хич маңзыма батанок. Шонуң үчин мен режиссёра:

—Отеллоны үч гезек өзүнден гидермек — оны овнутмак боляр. Отелло ялы өз диенли, мерт, намысҗаң адам шол еке гезекки өзүнден гитмәни-де зордан чекип-чыдар, ол җөги адам дәл — дийдим. Эмма театр сахнасында артистем артистдир велин, тутуш эсере бүтевилик берйән, әхли серишдеден сазлашыклы ансамбль дөредйән режиссёр боляр. Аягыны дирәп дурса, ол артисте диенини этдирйәр. Эгер артист режиссёриң идегине йүреги билен уймаса, онуң калбында өзүниң артистлик тапындысы бар болса, режиссёрыңам ниети долы дурмуша гечмейәр.

Отелло биленем шейле болды. Ондан нә-хә мениң гөвнүм сув ичди, не-де режиссёрың. Томашачы-да оны бир гөренсоң, икинҗи сапар күйсәп дурмады.

Өзүм надыл боламсоң, Отеллоны өз гөршүмче ойнамак мениң етибилмез арзувымды. Томашачыларын гөвнүнден туран ол Отелло хас соңрак, яңкы режиссёр бизиң театрымыздан араны ачансоң дөреди.

Шондан соң 1950-нҗи йылда маңа СССР-иң халк артисти диен хорматлы ат бердилер. Бу ада хем Түркменистанда илкинҗи болуп мынасып болдум.

ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫНЫҢ ВЕ СУНГАТЫНЫҢ МОСКВАДАКЫ ОНГҮНЛҮГИ

1955-нҗи йылда ТССР Министрлер Совети Москвада түркмен эдебиятының ве сунгатының онгүнлүгини гечирмеги карар этди.

Түркменистаның медениет ишгәрлери шу улы сынага тайярлык гөрүп башлады. Бизиң театрымызың коллективи Шекспириң «Отеллосыны», Гоголың «Дерңевчисини», Мухтаровың «Аллан аганың машгаласыны» экитмеги планлашдырды. «Отеллоны» тәзеден гоймак режиссёр Громова табшырылды. Мениң инди өңки ялңышлыгы гайталасым геленокды. Шонуң үчинем Громовың янына барып, өңки «Отеллоның» нәхили гойлушыны айдып бердим. «Отеллоны» өзүмиң нәхили гөз өңүне гетирйәндигими дүшүндирдим:

— Эгер Отеллоның өзи бабатда мениң ниетим болмаҗак болса, онда мен шол ойнуң гырасындан барҗак дәл — дийдим.

Громов хайран галды.

— «Отелло» хемме киши хем шейлерәк маны бермели. Йөне сиз шу диййәнлериңизи сахна чыкарып билсеңиз, маңа башга зат герек дәл — дийди.

Отелло ким?

Ол еди яшында базарда гул эдилип сатылан, чагалыкда, етгинҗекликде гөрмедиги диңе гөрде галан, ерден еке чыкан гарып. Ол нирә, нәмә дийилсе, башыны этегине салып, гитмәге эндик эдинен адам. Шу эндик хем онда батырлыгы, тутанъерлилиги, сөвешҗеңлиги, чага ялы акйүреклилиги, адыллыгы тербиеләпдир. Ол генераллыга етенсоңам, шол кичи гөвүнлилигине, шол гайдувсызлыгына, арассалыгына галыпдыр.

А. Гулмәммедов шәхер хәкиминиң ролунда

Биз Громов билен шейле ынсаны дөретмек үчин гаты кән ишледик. Шейле ынсаны дөретдик. Мен хер спектаклдан соң үч сагатлап ятып билмейәрдим. Мен диңе физики тайдан дәл, генерал Отелло хөкмүнде рухы тайданам лүт ядаярдым.

Шейле тайярлыкдан соң Москва бардык. Бу мениң үчин улы айгытлы экзаменди. Москваның чепер театрында чыкыш этмели болды.

Мениң дөреден Отеллома москвалы уссатлар өрән улы баха бердилер. Хемме ерде, метбугатда-да, ол хакда мылакатлы сөзлер айдылярды. «Дерңевчидәки» шәхер хәкими-де, «Аллан аганың машгаласындакы» Аллаң ага-да москвалы томашачылара ярады.

Москвадакы онгүнлүкден соң бизиң театрымыза Академики театр диен ат берилди. Үстесине театр Зәхмет Гызыл Байдак Ордени билен хем сылагланды. Бир топар актрисалара, актёрлара орденлер ве медаллар берилди. Мени хем Ленин ордени билен сылагладылар. Ашгабада геленде, тутуш коллективиң кейпи көкди.

Мен юваш-юваш Шекспириң «Король Лир» трагедиясының үстүнде ишләп башладым. Лири ойнамак Отеллодан кынды, себәби Лирде дүнйә философиясы бар. Лир бүтин дөвлетини гызларына пайлан вагты хайсы гызымың өйүне барсам, шол өңки абрайым боларка дийййәрди. Эмма патышалыкдан, улы дөвлетден эл ювуп чыкан гүни Лир «ит гөзлемез, пишик бакмаз» дийилйәне өврүлйәр. Асыл оны адам хасап эдйән, онуң ит дийип адыны тутян ёк. Хемме кишини өз гөвнүне осуп йөрен Лир бүтин төверегиндәки адам таңрылы, пул таңрылы мәхеллә гахарланып, дәлирейәр, дүзе чыкяр. Дүзде ол бир дөвүм чөрек үчин халлан атян гарып илаты гөрйәр. Ол мен илатың шейле гарып яшаяндыгыны шу чака ченли билмейәндирин дийип, ичине уряр. Эмма гич.

«Король Лир»диңе бир машгала трагедиясы дәл, ол сынплы җемгыетиң кануналайык трагедиясы. Биз өз

спектаклымызда шу маныны ызарламага ымтылдык. Белли бир дережеде шоңа хем етдик.

Мениң ики иним барды. Улусына Хамат Гулмәммедов, кичисине хем Машды Гулмәммедов диййәрлер. Буларың икисем Ватаны горамага урша гитди. Хамат агыр яралы болуп гелди. Машды уршуң ахырына ченли сөвешди, еңил яралы болуп, уруш гутарандан соң гайдып гелди. Гелен бадына хем театрал институтының режиссёрлык факультетине окува гирди. Хамат совет ишгәри болуп ише башлады. Машды институты гутарып, Академики театрда режиссёр болуп ишледи. Соң шол театрың директоры хем баш режиссёры везипесини алып барды. Хоҗанепес Чарыев билен Базар Амановың «Зөхре-Тахыр», Хыдыр Деряевиң «Ыкбал» пьесаларыны сахнада гойды. Машды 1965-нҗи йылың март айының 5-нҗи гүни кырк яшының ичинде трагики ягдайда ёгалды.

Мен шу гүне ченли гурбумың чатдыгындан театрың сахнасындан аслышып гелйәрин. Кәте театр бизи сүйрейәр, кәте биз театры сүйрейәрис. Гараз, оңардыгымыздан шоңа ягшылык этҗек болуп яшаярыс, ишлейәрис. Хер ким өзүнде бар зады иң соңкы дамҗасына ченли саркырып берсе, ишем, халкам шондан нәгиле болар өйдемзок. Өзүмиз хакында айданында болса, биз шу чака ченли шол философияны эсасы йөрелге эдиниң гелдик. Шолам бизи халк өңүнде мүйнли этмеди.

МАЗМУНЫ

Чагалык 5
Гүндогар сунгатының мекдеби 10
Механики техникумда 12
Театр студиясында 14
Батрачкомың мүрзеси 18
Мен илкинҗи гезек сахна чыкярын 28
Түркменистанда театрың дөрейши 34
Гурҗак театрының дөрейши 40
Театр билен биринҗи гезек оба чыкышымыз . . . 43
Гелним бөрүгини ташлады 55
Түркмен театрының дөредиҗилик ишине долы башлайшы 57
Халкың ынамы 61
Мениң опера ве балет театрына гатанҗым . . . 65
Хер ким өз кәриниң солдаты 66
Магтымгулы барада спектакль 68
Түркмен эдебиятының ве сунгатының Москвадакы онгүнлүги 77

Аман Кульмамедов

ПУТЬ ТЕАТРА

На туркменском языке

Издательство «Туркменистан»

Редактор **Н. Гелдиев**
Сурат редакторы **Д. Мәмиҗиков**
Техредактор **Н. Трусенкова**
Корректор **Г. Арапов**

Йыгнамага берилди 1/IV-76 й. Чап этмәге ругсат эдилди 17/VIII-77 й. Форматы 70×108 1/32. Физ. чап листи 2,5. Чап листи 3,5. Учёт-нешир листи 3,545. Заказ № 8540. ТН № 12322. Тиражы 5000. И—08026. Бахасы 25 көп.

«Түркменистан» неширяты, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а.
Чәрҗевиң область чапханасы